

Лекція 1. Найдавніші племена і держави на території України

Поява людини на території сучасної України

Найдавнішим періодом в історії людства був стародавній кам'яний вік - палеоліт (2 млн.-10 тис. років тому). В добу раннього палеоліту розпочалося розселення людини зі своєї прабатьківщини в різні кінці ойкумени. Зокрема в цей час відбувається освоєння первісними людьми типу "пітекантроп" європейського материка, куди вони проникали з півдня через Кавказ, Східне Середземномор'я та Гібралтар. Первісна людина на землях, яким згодом судилося стати Україною, з'явилася близько 1 млн. років тому.

У період середнього палеоліту (100-40 тис. років тому) змінився антропологічний тип людини: на зміну пітекантропу прийшов неандерталець. В цей час відбувається інтенсивне заселення людиною всієї південної частини Східної Європи.

У період пізнього палеоліту (40-10 тис. років тому) з наступом льодовика й різким похолоданням змінилася рослинність: зникли теплолюбні рослини, запанували саванні степи і хвойні ліси. В цей час змінилися суспільні форми людського співжиття. Палеоліт - стародавній кам'яний вік (від грецьких слів "палайос" - стародавній і "літос" - камінь). Згідно з археологічною періодизацією, він був найпершим періодом в історії людства і тривав до 10 тис. років тому.

На зміну первісному стаду приходить рід - об'єднання кровних родичів. Сформувався новий тип людини - людина розумної, європейський варіант якої археологи називають кроманьйонцем. Важливою передумовою завершення формування людини сучасного біологічного типу стало, зокрема, регулювання родом шлюбних відносин, заборона змішування крові близьких родичів. Чисельність населення в пізньому палеоліті на території сучасної України не перевищувала 6 тис. осіб.

У період мезоліту (10-6 тис. років тому) розтанув останній льодовик на території Європи. Остаточно сформувався сучасний ландшафт, рослинний і тваринний світ. Встановився клімат, близький до сучасного. В цей час була заселена вся територія України, включаючи й північні лісові райони. За приблизними розрахунками, населення сучасної території України в мезоліті могло становити близько 20 тис. чол. Середній вік життя людини в цей період становив 20-23 роки.

Неолітична революція.

У неоліті (VI-III тис.-до н.е) природні умови не дуже відрізнялися від сучасних, хоч клімат був дещо вологішим, ріки повноводими; великі лісові масиви доходили до степів. У цей період у Подністров'я вихідці з Балкан приносять землеробсько-скотарську культуру, яку вони в свою чергу перейняли від племен Анатолії (Малої Азії). Носіями культур землеробсько-скотарської зони були племена середземноморського антропологічного типу. Перехід племен в епоху неоліту від привласнюючих форм господарства (мисливство, рибальство, збиральництво) до відтворюючих (землеробство і скотарство) став важливим етапом в історії людства. Цей процес називають **неолітичною революцією**. Одним з важливих досягнень цього часу стає винайдення глиняного посуду. Випалена на вогні глина була першим штучним матеріалом, який створила людина. Помітно зросла кількість населення. Середній вік життя людини зріс до 30-32 років.

За характером матеріальної культури та основних видів занять неолітичні культури України діляться на дві зони: землеробсько-скотарську та мисливсько-рибальську. Справді, привласнюючі форми господарювання, особливо в лісовій зоні, ще довго відіграють важливу роль у життєдіяльності тогочасного населення. Наприклад, лісові

жителі так званої культури ямково-гребінцевої кераміки аж до кінця неоліту (як і в попередні часи) існували виключно за рахунок мисливства, рибальства та збиральництва. У поліській зоні особливого значення набуває рибальство. А в південному й у південно-західному регіонах основне місце належало вже примітивному землеробству та скотарству. Отже, можна говорити про нерівномірність розвитку неолітичного суспільства, що було пов'язано з природним оточенням (наявність родючих ґрунтів тощо) та історичною ситуацією (близькість чи віддаленість від центрів світової цивілізації). На півночі природні умови зумовлювали подальший розвиток традиційних форм привласнюючого господарювання. А на півдні, в степовій зоні, вже в пізньому мезоліті стало бракувати дичини, що було однією з причин переходу людства до відтворюючого господарювання - скотарства та землеробства. Епоха енеоліту (1У-Ш тисячоліття до н. е.) – це час подальшого розвитку відтворюючих форм господарства - землеробства і скотарства. На зміну примітивному, мотичному землеробству неолітичної епохи прийшло значно продуктивніше землеробство з використанням рала і тяглової сили. Господарський прогрес виявився також в оволодінні історично першим металом - міддю. В енеоліті рельєфніше окреслюється нерівномірність господарського та суспільного розвитку населення на території України: археологи розрізняють землеробсько-скотарські племена (і серед них - племена знаменитої трипільської культури), рибальсько-скотарські, скотарські і мисливсько-рибальські племена.

Провідну роль серед енеолітичних племен регіону відігравали племена так званої **трипільської культури**. Територія назва походить від назви с. Трипілля під Києвом, де в 1893р. видатний київський археолог **Вікентій Хвойко** уперше виявив рештки культури, яка відтоді незмінно привертає увагу істориків і будить уяву усіх, хто цікавиться минулим України. Вона проіснувала більше двох тисячоліть і в період свого найбільшого піднесення поширювалась на величезну територію від Прикарпаття до Дніпра. Вражають швидкі темпи освоєння трипільськими племенами нових територій: на ранньому етапі освоєна площа становила близько 50 тис. кв. км, на середньому - 150 тис. кв. км. Жодна з європейських розвинених землеробських енеолітичних культур не могла зрівнятися з нею ні за площею, ні за темпами поширення. Сприятливі природні умови і розвиток різних галузей господарства зумовлювали значне збільшення населення. Якщо наприкінці першого етапу існування трипільської культури населення становило близько 30 тис. чол., то наприкінці середнього воно сягало вже 410 тис. Етнічне обличчя трипільців Деякі історики вважали **трипільців** найдавнішим предками сучасних українців.

Цілим рядом своїх рис трипільська культура дає підставу ставити питання про її роль у формуванні українського етносу, а саме: високий розвиток землеробської культури; розміщення трипільських поселень на місці традиційних українських сіл; велика піч як обов'язковий елемент житла; звичай розмальовувати печі і стіни жител; схожість геометричного орнаменту. Питання про етнічне (чи протоетнічне) обличчя давніх трипільців залишається дискусійним. Нині більшість вчених, спираючись на аналіз скелетних решток, схиляється до ідентифікації трипільців із середземноморською расою (зовсім іншого типу, ніж індоєвропейці, до яких належать і українці), можливо - вірменодним антропологічним типом, поширеним серед давніх мешканців Східного Середземномор'я і Малої та Передньої Азії. Це логічно перегукується з тим фактом, що в господарському відношенні українська територія доби енеоліту (територія між Дунаєм і Дніпром) була крайньою північно-східною ланкою масиву землеробських культур "балканського" регіону європейського енеоліту. Антропологічний тип трипільців мав такі риси: дуже темна пігментація, великий горбатий ніс, скошене чоло, кругла голова, гранильна (тендітна) будова тіла, невисокий зріст. Отже, за своїми типологічними ознаками і географічно-просторовим тяжінням трипільська культура була споріднена з тогочасними пам'ятками Дунайського басейну, Балканського півострова та Малої Азії. Трипільська культура була пов'язана з Балкано-Нижньодунайським регіоном, але в процесі поширення

на нові східні території включала в себе на різних етапах елементи місцевих неолітичних та енеолітичних культур.

До зникнення трипільської культури могли спричинитися і порушення екологічного балансу внаслідок екстенсивного ведення господарства, й певне похолодання клімату одночасно з підсиханням степів (які колись були вологішими), і експансія степовиків.

Так чи інакше, але на зламі III-II тисячоліть до н. е. на місці трипільських поселень Лісостепу з'являються пам'ятки так званої шнурової кераміки. Носії культури шнурової кераміки, найвірогідніше, були найдавнішими предками слов'ян, балтів та германців.

Зростання продуктивності праці в добу бронзи дозволило не тільки забезпечити мінімальні споживчі потреби людей, а й створювати певні запаси. Останні, зосереджуючись в руках окремих осіб, призводили до майнової нерівності, формування приватної власності. Суспільні відносини ускладнилися. Швидко вдосконалюється зброя. Виникла необхідність у силі, здатній регламентувати внутрішнє життя людських колективів і забезпечувати захист від зазіхань сусідів. Завдяки суспільному поділу праці, посиленню міграцій, зростанню нерівномірності економічного розвитку чіткіше проступають індивідуальні риси окремих племен. Починають формуватися етнічні спільності людей.

У другій половині II тисячоліття до н. е. населення ямної культурно-історичної області було асимільовано племенами зрубної культури". Як і їхні попередники, ці скотарські племена ще вели осілий спосіб життя. З племен зрубної культури у ХУІ-ХУ ст. до н. е. виділилися **кімерійці** - іраномовний етнос, який став першим населенням, назва якого дійшла до нас. Він згаданий в "Одіссей" Гомера.

Нова епоха в історії людства пов'язана з винайденням заліза, з яким за міцністю не могли конкурувати ні мідь, ні бронза, і масовим використанням залізних знарядь праці і зброї. Характерними рисами суспільного розвитку цієї доби стали: другий суспільний поділ праці - виділення ремесла; перехід від родової общини до територіальної; посилення майнової і поява соціальної нерівності; формування воєнної демократії; складання великих племінних союзів; посилена міграція великих етнічних мас.

Територія України завдяки відкритості її ландшафту, відсутності природних перешкод у I тис. до н. е. - перших століттях н. е. пережила могутній рух племен і народів, являла собою місце перехрещення впливів Сходу і Заходу і зберігала нашарування різних культур.

У I тис. до н. е. за своєю активністю виділяються степовики. Вони оволоділи технологією обробки заліза, мали навички верхової їзди. У них набуло розквіту кочове скотарство. На зміну осілим скотарям—землеробам, які мешкали у степах в попередню епоху, прийшли численні кочові племена, які протягом століть визначали історичний розвиток на значних просторах від Внутрішньої Монголії до берегів Дунаю.

З початком залізного віку на арену всесвітньої історії вийшли народи півдня Європи, відомі нам під їх власними іменами - **кімерійці**, **скіфи**, **сармати**, таври, фракійці, стародавні слов'яни (анти, венеди, склавіни).

Першим народом, який назвав своє власне ім'я в історичному процесі на території України, були **кімерійці**. Про них ми дізнаємося з "Одіссей" Гомера. За мовою вони були іранцями. У ІХ-УІІ ст. до н. е. вони панували в Північному Причорномор'ї. Займалися ці племена кочовим скотарством. Провідне місце в ньому посідало конярство, що забезпечувало верховими кінями воїнів та чабанів, давало значну частину продуктів харчування. Тривалий час кімерійська кіннота була непереможною. Кімерійці чинили постійний тиск на осіле населення Лісостепу. Саме в кімерійську добу в південних районах землеробської зони почали виникати укріплені поселення з розвинутою фортифікаційною системою. Постійний натиск кімерійців відчували землеробські племена так званої чорноліської культури (ХІ-УІІІ ст. до н. е.), що мешкали у межиріччі Дніпра і Дністра. У Лісостепу вони створюють перші добре укріплені городища.

Подальший розвиток кімерійського суспільства був обірваний навалюю **скіфів**.

Причиною переселення скіфів у Північне Причорномор'я, яке відбулося в середині VII ст. до н. е., був тиск на них інших степових середньоазійських племен, викликаний посухою в степах і переходом до кочових форм скотарства, що вимагало нових великих територій.

У кочівників степових територій виразним було розшарування суспільства. Про це красномовно свідчать численні кургани скіфських володарів, розташовані в районі нижньої течії Дніпра. Найбагатшими і найвідомішими з них є Чортомлик і Солоха біля Нікополя Дніпропетровської області, Гайманова Могила і Товста Могила в Запорізькій області, Куль-Оба недалеко від Керчі в Криму.

Скіфське царство VI-III ст. до н. е. - протодержавне утворення, створене іраномовними племенами **скіфів**. Про його географію, населення й історію ми дізнаємося від Геродота, який у V ст. до н. е. відвідав Ольвію і присвятив опису Скіфії значну частину тому свого славнозвісного твору "Історія". До складу Скіфії, крім іраномовних племен, входили різні за походженням народи. Геродот називає такі народи і племена Скіфії, як елліно-скіфи, алазони, скіфи-орачі, скіфи-кочівники, царські скіфи, скіфи-землероби та ін.

Серед згадуваних Геродотом Скіфії нашу увагу привертають землероби. На думку більшості істориків, це було праслов'янське населення, а зачислені вони були до скіфів тому, що перебували в скіфській державі і платили їй данину. За характером господарювання вони відрізнялися від скіфів-скотарів: вони вели осілий спосіб життя й займалися переважно землеробством.

Щоб захиститися від скіфів, їх сусіди - праслов'яни зводили укріплення. У багатолюдному Лісостепу було чимало великих городищ - Трахтемирівське (площею понад 500 га), Мотронинське (понад 200 га), Ходосівське (понад 2000 га), Більське (понад 4000 га), Каратульське (більше 6000 га) та ін. Вражають не тільки розміри цих укріплених поселень, а й самі могутні укріплення: висота земляних валів на Більському і Немирівському городищах і нині сягає 8 м при ширині понад 30 м.

Скіфам належить чималий внесок у формування передслов'янської культури. Для прикладу, скіфське походження мали слов'янські божества Хоре (бог сонця), Сімаргл (бог землі й підземного царства), за скіфських часів було започатковано поклоніння річкам, вшанування берегинь і русалок, задобрювання упирів. Від скіфів запозичений культ бога війни Перуна. Скіфським впливом пояснюють переорієнтацію орнаменту в наддніпрянських регіонах України з геометричних зображень на рослинні, а також появу в його композиціях півнів, павичів, фантастичних птахів і звірів. Мова праслов'ян Подніпров'я, насамперед її фонетична основа, також зазнала помітного впливу з боку іраномовних кочівників.

У IV ст. до н. е. утворилася ранньокласова держава, яка об'єднала всі скіфські племена, - царство Атея з центром у Кам'янському городищі (на Дніпрі навпроти Нікополя). У III ст. до н. е. почався занепад могутньої держави скіфів. Зазнавши поразки від сарматів, "царські" скіфи і скіфи-кочівники відступили, осівши в Нижньому Подніпров'ї та Степовому Криму, де утворили нову державу - Малу Скіфію. Її столицею став Неаполь, залишки якого й досі зберігаються в передмісті Сімферополя. Скіфи поступово переходили до осілого способу життя, займаючись землеробством, садівництвом і торгівлею. Пожвавилися їх відносини з античними містами-державами. В III ст. н. е. Мала Скіфія припинила своє існування.

Сармати. У володіння "царських" скіфів з-за Дону вдерлися кочові племена сарматів. Як і "царські" скіфи, вони були іраномовним народом.

Політичне панування сарматів у Північному Причорномор'ї було підірване в III ст. н. е. навалюю готів. А наприкінці IV ст. сарматські племена були розгромлені гуннами, і з V ст. сармати в історичних джерелах не згадуються.

Античні міста-держави Північного Причорномор'я і Криму. Азовського морів свої поселення, що стали рабовласницькими містами-державами з

високим рівнем культури. Найбільш відомими з них є Ольвія, Херсонес, Пантікапей, Тіра, Феодосія, Фанагорія, Танаїс, Керкінітида. Вони проіснували до IV—V ст. н. е. і відіграли важливу роль у виході на історичну арену слов'янства - перш за все через культурні впливи. Впливи античних міст-держав прискорили розпад родо-племінних відносин у скіфів, сарматів та інших племен і народів регіону.

Початок Великому переселенню народів поклав прихід з глибин євразійського степу у 70-х роках IV ст. першого конгломерату тюркських кочових племен, очолених гуннами. Перейшовши Дон, гунни у 375 р. розбили тодішніх володарів Приазов'я - готів, а далі, просуваючись на захід до Дунаю, всмоктали до свого союзу колишніх готських данників зі степових околиць України. Відступаючи перед гунською навалою, готи 376 р. переправились через Дунай, відкриваючи шляз римських кордонів для потоку варварів: з півночі - германців, а зі сходу - тюркських, ірано-сарматських та угро-фінських племен, серед яких, імовірно, вже були і слов'янські вкраплення.

У другій половині I тис. н. е. зі сходу на захід продовжували кочувати нові групи номадів - авари, болгари, угри. Два останніх угруповання, перейшовши Дунай і поєднавшись з місцевим населенням, дали поштовх до створення сучасних європейських країн - Болгарії й Угорщини.

Дещо іншою була доля Хозарського каганату - одного з могутніх об'єднань VIII-X ст. н. е., вплив якого певний час поширювався на території від Кавказу до Дунаю. В період своєї могутності Хозарія протистояла Арабському халіфату і Візантії, підкорила чимало народів і племен (у тому числі й частину східнослов'янських-полян, сіверян, в'ятичів, радимичів). Після походу київського князя Святослава 965 р. каганат як держава був приречений на зникнення. Праслов'яни у I тис. н. е. на історичну арену стрімко виходять слов'яни - одна з основних гілок давньоєвропейського населення. Щодо їх походження і місця початкового проживання існує кілька версій. Предками українців, як і інших слов'янських народів, були праслов'яни, походження й етногенез яких на сьогодні остаточно не з'ясовано.

Найдавніший період в історії слов'ян зараз прийнято відносити до другої половини II тис. до н. е. Від тих часів у культурі осілих племен на території між Одером і Дніпром простежується певна етнокультурна спадкоємність аж до перших століть нашої ери, коли слов'яни стають відомими в античній літературі під назвами венедів, антів і склавівнів. Більшість сучасних дослідників вважають, що прабатьківщиною слов'ян була територія, обмежена на заході Середньою Віслою та Карпатами, на сході — середнім Дніпром, на півночі - Прип'яттю, а на півдні - середніми течіями Дністра та Південного Бугу.

Дослідження лінгвістів довели, що праслов'янські мовні ознаки існували вже в II тис. до н. е. Приблизно з середини II тис. до н. е. мова праслов'янських племен виділилася з індоєвропейської мовної єдності й почала розвиватися самостійно. При цьому вона зазнавала впливу інших мов і, в свою чергу, впливала на них.

Використання даних археології для вивчення слов'янського етногенезу передбачає застосування ретроспективного методу. За відправну точку беруться слов'янські ранньосередньовічні археологічні джерела, які добре узгоджуються з писемними даними про слов'ян. Такими археологічними слов'янськими культурами на території України виступають пеньківська і празька (корчацька) культури, датовані V-VI ст. н. е.; вони відповідають свідченням Йордана і Прокопія Кесарійського про антів і склавівнів. З усього комплексу даних обирається та риса, яка століттями зберігає свою незмінність, піддається чіткій фіксації і одноразово - щільно корелюється (перегукується) з головними етноутворюючими рисами. Простежуючи іїтяглість в глиб віків, робиться висновок про етнічну спадкоємність між племенами певних археологічних культур. Для вирішення цього завдання найбільш придатним виявилось вивчення поховального обряду. Встановивши, що найраніші достовірні слов'янські поховання (V-VIII ст.) були тілоспаленнями, дослідники використовують цей факт для вирішення питань про спадкоємність культур. Виявивши, що для низки археологічних культур притаманна така риса, як поля поховань, історики вважають, що праслов'яни почали формуватись як

окрема гілка індоєвропейської спільності народів у II тис. до н. е., а початок цього процесу пов'язують з племенами так званої тшинецько-комарівської археологічної культури (XV-XI ст. до н. е.), які мешкали на території сучасних Східної Польщі, Прикарпаття, Придністров'я, Південної Білорусі та Північної України. Ця культура з'явилася як продовження культури шнурової кераміки в XV-XI ст. до н. е.

Подальша етнічна кристалізація праслов'ян пов'язана з діяльністю племен лужицької та білогрудівської (XI-IX ст. до н. е.) археологічних культур, які синхронно розвивалися на сусідніх територіях.

Праслов'янська етнокультурна спадщина не зникає і під ударами скіфів. Із занепадом Скіфії слов'яни почали звільнятися від невластивих їм рис у культурі, побуті, віруваннях. Поступово зникають скіфські види зброї, кінської зброї та упряжі, "звіриний стиль" у мистецтві тощо. Почали повертатись доскіфські форми в гончарстві. Пожвавилися зв'язки з кельтськими, гето-фракійськими племенами й античними центрами Північного Причорномор'я. Важливих змін зазнавала мова. Деякі дослідники вважають, що наприкінці III ст. до н. е. з'явилися перші ознаки розмежування єдиної праслов'янської мови на мови майбутніх західних і східних слов'ян. На кінець I ст. до н. е. вже визначилися західна і східна мовні території з притаманними їм діалектами. На останньому етапі існування Великої Скіфії на території сучасної Польщі, на землях по між Віслою й Одером та в басейні Західного Бугу, утворився масив пшеворської археологічної культури (II ст. до н. е. - IV ст. н. е.), до складу якого входили германські племена лугіїв і слов'янські - венедей.

З того часу, як майже одночасно з пшеворським сформувалося племінне об'єднання зарубинецької культури (III ст. до н. е. - II ст. н. е.), простежується безперервний поступальний етногенетичний процес аж до утворення української етнічної спільності. Фундаментом, від якого на території України у післяскіфську добу почалося вже більш-менш виразне слов'янське виокремлення, вважається зарубинецька культура.

Отже, венедам, образ яких відомий нам з творів античних авторів (I-III ст. н. е.), відповідають племена археологічних культур зарубинецької і пшеворської. Для їх суспільного устрою характерні такі риси, як орне землеробство, використання заліза, територіальна община. Етнічна ідентифікація зарубинецького населення залишається дискусійною: його вважають або балто-слов'янським, або передслов'янським. Більшість дослідників схиляється до думки, що зарубинецька культура сформувалася як своєрідне новоутворення, що виникло в ході інтеграції протослов'янських племен (наприклад, Геродотових скіфів-орачів) з сарматськими групами Лісостепу та різноетнічним населенням лісової смуги, зокрема балтами й германцями.

Зарубинці зробили невдалу спробу проникнути в глиб Лівобережжя й більш вдалу - в пониззя Дніпра. Опір, а пізніше й експансія сарматів змусили зарубинців з I ст. н. е. вдатись до колонізації Десни, Сейму, Сожу. Вони проникли у верхнє Подніпров'я й досягли р. Березини. Тут вони зустрілися з місцевими угро-фінськими племенами, що поклато початок формуванню нової спільності. Друга гілка зарубинців рухалась на південний захід, дісталася Південного Бугу й осіла на багатих побузьких землях. Сарматське нашествя помітно знизило загальний рівень слов'янського життя. Але руйнівний вплив сарматського нашествя був переборений на I ст. н. е., і в II ст. н. е. відбувається різке піднесення в господарському та соціальному житті давніх слов'ян.

Кінець венедській (або зарубинецькій, за археологічною термінологією) спільності раннього слов'янства поклато експансія германських племен *готів*. На початку н. е. вони жили на південному узбережжі Балтійського моря та в нижній течії Вісли. Наприкінці II ст. н. е. вони, шукаючи нових земель, вирушили на південний схід і, пройшовши сучасну територію України від Волині вздовж Південного Бугу, на початку III ст. досягли Північного Причорномор'я, Надазов'я і Криму і змішалися тут з скіфо-сарматськими племенами.

Склавіни проживали в основному за межами України, в межиріччі Дністра й Дунаю. Їм відповідає празька (корчацька) археологічна культура.

Празько-корчацька культура У-УІІ ст. н. е. була поширена на великій території від правобережжя Верхнього Дніпра і Прип'яті до Ельби і Дунаю. Ареал цієї культури в загальних рисах відповідає території розселення склавінів за описом Йордана.

Анти займали землі на схід від склавінів. У ІV ст. анти вже мали велике державне об'єднання, яке в період найвищого свого піднесення займало лісостепову зону від Дону до Дунаю й далі на Балкани.

Антський союз племен об'єднував різноетнічне населення. До нього входили як слов'янські, так і неслов'янські племена, що мешкали на величезній території. Але етнічну основу союзу склали мешканці Лісостепу України, нащадки зарубинців.

Внаслідок гуннської навали розірвалися традиційні зв'язки Лісостепу з римськими провінціями. Наслідком цього стає певна примітивізація життя слов'ян у V-VІІ ст., а також посилення єдності і поява чітко вираженого етнографічного забарвлення слов'янської матеріальної культури цього регіону.

Після розпаду гуннського об'єднання в Північному Причорномор'ї та Наддунайщині посилюється активність слов'ян, які в VI ст. виступають як значна політична сила. Розгром гуннів відкрив шлях для розселення слов'ян на півдні та південному заході. Після 500 р., а саме у правління імператорів Юстина (518-527) та Юстиніана (527-565), анти і склавіни масово переходять Дунай і вступають у володіння Візантії. У УІ-УІІ ст. слов'янські поселення з'являються на всьому Балканському півострові і навіть у Малій Азії. Також у VI ст. слов'яни розселялися вгору Дунаєм. Звідси слов'янські поселенці займають басейн Ельби і Заале, зустрівшись тут з потоком слов'ян-колоністів, що йшов від Вісло-Одерського межиріччя. Так у УІ-УІІІ ст. виникла своєрідна культура слов'ян ободритів і лужицьких сербів, селища яких проіснували у межиріччі Одера і Ельби до ХІІІ ст.

У цей же час слов'яни Середнього Подніпров'я просуваються на північ Дніпром та Десною і на схід на Сіверський Донець та на Дон. З тих далеких часів тягнеться розюча схожість топонімів і гідронімів Житомирщини, Київщини, а також Балкан, По-дунав'я, межиріччя Ельби та Одера, спорідненість української мови з сербською і лужицькою. Антропологічне центральноукраїнський тип подібний до словаків, сербів, хорватів.

Розширенню антського впливу перешкодила навала уйгурських племен аварів. Розгромивши у 558 р. аланів Північного Кавказу, вони протягом десяти років завдали поразки племенам Північного Причорномор'я, прорвалися до Дунаю і в Трансильванії заснували Аварський каганат. Підкоривши склавінів, авари почали боротьбу і з антами. Уклавши союз з Візантією, анти тривалий час успішно протистояли аварам у нижньому Дунаї. Але відірвана від свого основного етнічного масиву частина анти не могла встояти проти переважаючих сил кочівників. Боротьба з аварами підірвала сили антського союзу. Після 602 р. анти вже не згадуються в джерелах.

У прикаспійських степах одночасно з Великою Болгарією почала формуватися Хозарська держава. Як і болгари²¹, хозари були тюркомовними. В середині VII ст. вони утворили Хозарський каганат, який поширив свою владу на значну територію. Він підкорив собі сіверян, в'ятичів і радимичів і змусив їх платити данину. Разом з тим Хозарський каганат прикривав праукраїнські племена від вторгнення середньоазійських кочівників, що сприяло їх відносно спокійному розвитку.

Отже, щодо перших століть нашої ери сучасну територію України за складом населення можна поділити на дві частини - південну і північну. У південному регіоні (Степ) проживало різно-етнічне населення. Це нащадки скіфів, сарматів і греків, це готи, гунни. Сюди, в Степ, проникали і ранні слов'яни. Північна частина (Лісостеп) була заселена переважно осілими ранньослов'янськими племенами. На рубежі нашої ери слов'яни сформувались як самостійна етнічна спільність, що співіснувала в Європі з германцями, фракійцями, сарматами, балтами, угро-фіннами. У другій половині I тис. н. е.

завершилося розселення слов'ян. В результаті 150-річного розселення вони зайняли половину європейського континенту і стали значною силою.

Друга половина I тис. - це час, коли з загальнослов'янського масиву племен виділяються три гілки - східна, західна та південна. Старі назви (венеди, анти) зникають. Східні слов'яни у VI-IX ст. займали величезну територію Східної Європи - від Карпат до Оки і від Ладоги до Чорного моря. З розпадом імперії гуннів на Сході утворився Тюркський каганат. Після визволення з-під влади каганату хан болгарських племен Кубрату 632 р. утворив державу, яка займала переважно приазовські степи і Таманський півострів і яку візантійці назвали Великою Болгарією. Під ударами сусідніх хозар частина болгар відкочувала в Середнє Поволжя, де згодом виникла Волзька Болгарія, яка проіснувала аж до монголо-татарської навали. Орда ж наймолодшого сина Кубрата, Аспаруха, захищаючись, поступово відступала Приазов'ям і Північним Причорномор'ям на захід. При цьому болгари то мирилися, то воювали з тими слов'янськими племенами, чий володіння прилягали до цих регіонів. Приблизно в 70-х рр. VII ст. болгари під проводом Аспаруха перейшли Дністер, вигнали аварів з Лівобережжя Нижньої Придунайщини й заснували Дунайську Болгарію.

Лекція 2. Київська Русь і південно-західні руські князівства (IX- 1 пол. XIV ст.)

Передумови виникнення державності

Східні слов'яни починаючи з VI-VIII ст. розселилися на величезному обширі Східної Європи, утворюючи союзи племен. "Повість временних літ", складена п'ять століть по тому, має грандіозне полотно цього розселення:

"Слов'яни прийшли й сіли по Дніпру і назвалися полянами, а інші - древлянами, тому що сіли в лісах, а ще інші сіли поміж Прип'яттю й Двіною і назвалися дреговичами²², другі сіли по Двіні й назвалися полочанами, - за річкою, що впадає до Двіни і має назву Полота. Ті ж слов'яни, що сіли біля озера Ільмень, прозвалися своїм ім'ям-словенами... А інші сіли по Десні, і по Семі, і по Сулі й назвалися сіверянами". Цей процес розселення в цілому завершився у VIII-IX ст.

Наприкінці IX ст. на землях, заселених східнослов'янськими племенами, утворюється величезна держава, яка вражала уяву сучасників, - Київська Русь. Її виникненню передувало утворення переддержавних утворень - племінних князівств.

Докорінною причиною утворення держави у східних слов'ян, як і у всіх інших народів, було виникнення соціально неоднорідного суспільства, тобто суспільства з приватною власністю, майновою нерівністю, соціальним розшаруванням. Посилення руху населення (в ході торговельних зв'язків, воєн, переміщення сільського населення у міста), наростання соціальної напруженості переросли регулюючі функції роду і вимагали принципово нового регулятора - публічної влади з потужним апаратом примусу, підкріпленим ідеологічною системою. Східні слов'яни перебували на тому рівні соціально-економічного розвитку, який створює внутрішні передумови для виникнення держави. Головними їх заняттями були орне землеробство, ремесла, торгівля. Істотно удосконалилися основні сільськогосподарські та переробні знаряддя праці. Замість вузьколезового наральника частіше застосовувався наральник із широким трикутним лезом. Його використання підвищувало продуктивність праці та врожайність зернових культур. Невеликі жорна для помелу зерна замінювалися масивними. Швидко розвивалася металургія та інші ремесла. Утворилися міста, окремі з яких перетворилися на політичні центри племінних союзів.

Особливістю і додатковим стимулом генезису державності у східних слов'ян була загострена потреба в організації захисту від зовнішньої загрози - в першу чергу з боку хозар, об'єднаних у потужний каганат, а також варягів, Візантії, Польщі.

Формування державного апарату стимулювала також перспектива отримання великих прибутків від великих торговельних шляхів у разі налагодження їх утримання й охорони. Особливо це стосувалося шляху "Із варяг у греки".

Безумовно, державність, як певна модель організації суспільства, може передаватися. Окремі елементи державності формувалися під впливом уже існуючих держав - перш за все таких давніх і розвинутих, як Візантія.

Першим етапом утворення держави у східних слов'ян було утворення протягом УП-першої половини IX ст. переддержавних утворень - полянського князівства Кия, Дулібо-Волинського союзу та ін. Союзи племен поступово переростали в утворення більш високого рівня - племінні княжіння. Нестор-літописець розповідає, що після смерті Кия, Щека і Хорива "почав рід їх тримати княжіння у полян". Далі він повідомляє: "А у древлян своє княжіння, а у словен своє в Новгороді, а інше - на Полоті, де полочани". Центрами таких племінних князівств стали міста - Київ у полян, Чернігів у сіверян, Іскоростень у древлян, Волинь у дулібів (бужан), Полоцьк у полочан, Смоленськ у кривичів, Новгород у ільменських словен.

Першими київськими князями, існування яких зафіксоване літописцями, були Аскольд і Дір. Полянське князівство Кия, Аскольда і Діра стало етнокультурним, політичним і соціальним осередком, довкола якого наприкінці IX ст. почала зростати Руська держава. Можливо, літописець Нестор мав підстави, роблячи під 860-м роком запис про похід Аскольда і Діра на Константинополь, відзначити, що з того часу "начася прозивати Руска земля".

Отже, слово "**Русь**" виникло не як етнонім, а як політична назва державного об'єднання, яке спочатку об'єднувало лише полян, древлян, дреговичів та чернігівську частину сіверян. В останній чверті IX ст. влада київських князів поширюється на полочан і смоленських кривичів, а після захоплення Києва новгородським князем Олегом (882) до Київської Русі були приєднані землі ільменських словен та псковських кривичів, за князя Ігоря - уличів і тиверців. Протягом X - початку XI ст. до Київської Русі увійшли всі східнослов'янські і деякі неслов'янські племена: фінно-угорські мурома, меря, весь; тюркські торки і берендеї. Відповідно до розширення меж Київської держави назва "Русь" поступово поширюється на решту східнослов'янських земель. Офіційні назви "Русь", "Руська земля" у X-XI стають загальноживаними на всьому її просторі. Але сліди "первинності" Русі подніпровської, очевидно, збереглися в свідомості кількох поколінь, бо в літописах доби феодальної роздробленості (Київському XII ст. і Галицькому XIII ст.) назва Русь вживається переважно для позначення Київської землі (іноді київсько-перяславського регіону) і протиставляється іншим регіональним назвам ("новгородці", "Смоленськ", "Галич", "суздальці" і т. ін.)

Утворення Київської Русі

Вирішальний крок на шляху до східнослов'янської державності було зроблено наприкінці IX ст. Близько 882 р. новгородський князь Олег з дружиною спустився Дніпром, взяв Смоленськ, Любеч, потім хитрістю захопив Київ, убив київських князів Аскольда і Діра й проголосив Київ столицею своєї держави: "Хай буде Київ матір'ю градам руським". З того часу надходять систематичні відомості про розвиток державності на Русі. Письмові угоди Києва з Константинополем 907, 911 та 944 рр. стали першими політичними актами молодого держави.

Сперечання норманістів (**Норманська теорія**) і антинорманістів

Найдавніший руський літопис впровадження державності в східнослов'янський світ приписує норманнам. Це так звана легенда про призначення варягів:

"Вигнали (чудь, словени, кривичі і весь) варягів за море, і стали самі в себе володіти. І не було в них правди, і встав рід на рід, і були усобиці в них, і воювати вони між собою почали. І сказали вони: "Пошукаємо самі собі князя, який би володів нами і рядив за угодою, по праву".

Пішли вони за море до варягів, до русі. Бо так звали тих варягів - **русь**... Сказали русі чудь, словени, кривичі і весь: "Земля наша велика і щедра, а порядку в ній нема. Ідть-но княжити і володіти нами".

І вибралося троє братів із родами своїми, і з собою всю узяли русь. І прийшли вони спершу до словен, і поставили город Ладогу. І сів у Ладозі найстарший Рюрик, а другий, Синеус, - на Білім озері, а третій, Трувор, - в Ізборзьку. І од тих варягів дістала (свою) назву Руська земля. А по двох літах помер Синеус і брат його Трувор, і взяв Рюрик волость усю один. І, прийшовши до (озера) Ільменя, поставив він город над Волховом, і назвали його Новгородом. І сів він тут, княжуючи і роздаючи мужам своїм волості...

І було в нього два мужі, Аскольд і Дір, не його племені, а бояри. І відпросилися вони до Цесарограда з родом своїм, і рушили обидва по Дніпру. Ідучи мимо, узріли вони на горі городок і запитали, кажучи: "Чий се город?" А вони сказали: "Було троє братів. Кий, Щек (і) Хорив, які зробили город сей і загинули. А ми сидимо в городі їхньому і платимо данину хозарам". Аскольд, отож, і Дір zostались удвох у городі цьому, і зібрали багато варягів, і почали володіти Полянською землею. А Рюрик княжив у Новгороді". Довкола цього літописного повідомлення, а разом з тим - і навколо проблеми походження державності вже півтора століття точиться жвава дискусія між так званими **норманістами** і анти-норманістами.

На багатьох прикладах європейської історії можна побачити, як химерно народжувалися назви держав, коли їх формування підштовхувалося прийшлими колективами, які з плином часу зливалися з місцевим етносом. Так, назва Болгарії походить від імені кочовиків-завойовників тюркського походження булгар, Франції - від імені германського племінного союзу, очоленого франками, що захопили Галлію, але невдовзі розчинилися у галло-романському оточенні, Британії - від германського племені бритів, котре завоювало місцеве кельтське населення. Отже, назва держави не обов'язково відбиває сутність її походження. Також не має принципового значення етнічне походження вояків-ватажків, які ставали "ініціаторами" створення певної держави. Як соціальний інститут, що виникає тільки на певній стадії розвитку суспільства, держава нівелює "кров" правлячої династії, висуваючи на чільне місце структури вже не племінного, а територіального (над-племінного) типу. Однак "патріотичне" прочитання історії дає рецидиви позанаукового трактування, як у випадку протистояння "норманістів" і "антинорманістів", яке було започатковане ще баталіями в Санкт-Петербурзькій академії наук середини ХУІІІ ст. між Герхардом Фрідріхом Мюллером і Михайлом Ломоносовим. Перший, як відомо, доводив, що Київську Русь заснували нор-манни, а другий вважав, що це вкриває Росію ганьбою. Впродовж ХІХ - першої половини ХХ ст. дискусії послідовників скандинавської і автохтонної концепції походження Давньоруської держави втратили патріотичний підтекст, перемістившись у суто наукову площину. Проте з 40-х років у Радянському Союзі "варязька проблема" знову набула ідеологічного забарвлення, що примушувало навіть таких серйозних вчених.

ІХ-середину ХІ ст. у європейській історії називають "епохою вікінгів" (від давньшведського - учасник морського походу). Скандинавські ватаги професіональних воїнів, яких на заході Європи звали норманнами ("північними людьми"), а на сході варягами, з кінця ІХ - початку Х ст. здійснювали напади на приморські, а далі й внутрішні райони Англії, Ірландії, Франкського королівства, осідаючи в місцях своїх переможних вилазок. Змішуючись з місцевим населенням, вікінги швидко втягувалися в культуру підкорених територій.

Прямуючи на схід Європи, скандинави переслідували швидше торгіву, ніж військову мету. Ладозьке озеро і р. Волхов служили "в'їзними ворітьми" з Балтики: через басейн оз.

Ільмень звідси можна було дістатися до Волги, нею досягти земель волзьких булгар і Хозарії, а перетнувши Каспійське море - арабських країн Середньої і Передньої Азії. Підприємливі купці-воїни переправляли на південь мед, віск і хутра, рабів.

З IX ст. скандинавські мореплавці почали освоювати новий торговий шлях на південь, який отримав назву "Путь з варяг у греки". З оз. Ільмень по малих річках і річкових волоках їхні човни простували до верхів'я Дніпра, а вже звідти Дніпром спускалися в Чорне море. На важливіших точках водного шляху поступово підносяться ранньоміські населені пункти, котрі населяв різноетнічний строкатий люд, причетний до торгівлі, її охорони чи обслуговування, - Новгород, Смоленськ, Любеч, Чернігів (на відгалуженні Дніпрового шляху в Десну), Вишгород, Київ, Витичів. Щодо Києва, то сюди сходилися річкові транзитні шляхи двох найбільших Дніпрових приток - Прип'яті й Десни, і власне ця специфіка розташування майбутньої столиці Русі, яка дозволяла контролювати увесь дніпровський шлях, визначила місту роль бази, з якої впродовж IX ст. нормани здійснили поступове об'єднання територій, пов'язаних конфігурацією гідрографічної мережі з Дніпром. Борис Греков, робити патетичні заяви проти "американсько-англійських фальсифікаторів історії та їх білоемігрантських прислужників-космополітів" (тобто норманістів), які "даремно намагаються оббрехати славне минуле великого російського народу".

Осідаючи в прирічкових укріпленнях, скандинави або підкоряли довколишні племена, примушуючи їх до сплати данини, або вступали з ними у союзницькі відносини.

Незалежно від того, ким були Аскольд і Дір - норманнами, як вважає літописець, чи останніми представниками полянської князівської династії Кия, як вважає більшість учених, - у часи Аскольда (за літописом, між 862-882 роками) Русь охоплювала найближчі до Києва території племінних союзів полян, древлян, дреговичів та південно-західних сіверян. Решта ж сіверян, а також радимичі, в'ятичі, уличі і тиверці платили данину Хозарії.

Розмиванню відособленості норманської знаті, сконцентрованої довкола князя, сприяло те, що слов'янська племінна верхівка теж поволі вливалася до складу княжого оточення, прискорюючи "ослов'янення" скандинавів завдяки приватним, а особливо шлюбним зв'язкам. Наскільки далеко просунувся цей процес, видно хоча б з того, що син Ігоря та **Ольги** став першим князем, який носив слов'янське ім'я - Святослав. Двомовність найдовше затрималась у вищих колах. Востаннє, найімовірніше, двомовність побутувала при дворі Ярослава Мудрого, чому додатково сприяло те, що його жіноча половина - почет княгині Інгігерди - була шведською. Очевидно, сини Ярослава стали останніми київськими князями, котрі вміли говорити по-шведському.

Соціально-економічний та державний лад Київської Русі

В Київській Русі інтенсивно розвивалися феодальні відносини. Але в момент її виникнення і певний час надалі (до кінця XI ст.) в її соціально-економічному ладі зберігалися помітні залишки попереднього родового ладу, що змушує нас називати ранньо-феодальною державою. Серед особливостей, які не дозволяють характеризувати давню Русь як безумовно феодальну, перш за все виділяються такі:

1. Економічну основу держави становили вільні селяни-общинники. Приватне феодальне землеволодіння (вотчина) перебувало в зародку і сформувалося тільки на кінець XI ст. Феодальна рента вилучалася переважно у формі данини.
2. В системі влади відчутною залишалася роль місцевої племінної знаті.
3. Важливу роль в житті країни продовжували відігравати такі форми родо-племінного ладу, як народне ополчення, віче.
4. Відчутними були залишки язичництва.

Для державно-адміністративного устрою Київської Русі була характерною така риса, як федеративний устрій. Великокнязівська влада мало втручалася у внутрішнє життя

приєднаних земель. Їх обов'язок обмежувався сплатою данини, а також участю у військових походах київського князя. Показово, що в період феодальної роздробленості Київська держава розпалася приблизно на такі ж за розмірами і межами територіальні одиниці, з яких вона колись утворилася.

Соціально-економічний розвиток

Могутня держава створила сприятливі умови для швидкого розвитку продуктивних сил. Господарський прогрес виявився у значному поширенні знарядь праці із заліза, витісненні примітивних систем землеробства (підсічно-вогневої і перелогової) трипільною, розвитку ремесел, торгівлі і міст. Якщо на момент утворення Київської держави вона мала 20 міст, то напередодні свого розпаду - 238. В містах проживало до 15% усього населення України-Русі. Високого рівня досягла залізородна справа, ковальство. Землероби почали ширше застосовувати багатозубі рала із залізними наральниками, а вузько-лезові рала заміняли широколезовими. Такі рала підрізали ґрунт знизу, ледь піднімали його і не залишали необроблених смуг у міжряддях. Проте найдосконалішим знаряддям оранки став плуг з череслом, вперше згаданий в "Повісті временних літ" під 981 р. Відбувається перехід від симетричного до асиметричного лемеша. Якщо перший тільки піднімав і розпушував землю, то другий - перевертав її. Не пізніше другої половини XI ст. на Русі при оранці землі почали заміняти волів на коней, у зв'язку з чим з'явився жорсткий хомут, необхідний при запряганні коня в плуг. Використання коня як тяглової сили значно підвищило продуктивність праці хлібороба. З першої половини XI ст. згадуються млини.

Поряд з іноземною монетою з'явилася і місцева. Володимир Святославич почав карбувати власні "златники" і "срібники". На них вибитий геральдичний знак княжого роду Рюриковичів - тризуб. Але головною одиницею з XI ст. стають гривни — злитки срібла. Київська гривна важила близько 160 г, в інших місцевостях - 95-195 г.

Індивідуальна земельна власність утвердилася в Київській Русі лише в другій половині XI ст. Якщо "Руська Правда", складена за Ярослава близько 1037 р., ще не знає такого способу власності, то в "Правді Ярославичів" 1072 р. можна знайти свідчення наявності особистого землеволодіння, поки що князівського.

Етапи політичної історії

В історії Київської Русі можна виділити три якісно відмінні періоди: I. За князювання Олега (882-912), Ігоря (912-945) та Святослава (957-972) відбувається об'єднання земель і племен східних слов'ян. У політиці князів переважає зовнішня експансія. Відчутні пережитки родо-племінного ладу.

II. Період найбільшої могутності Київської держави падає на час князювання Володимира Великого (980-1015) і Ярослава Мудрого (1019-1054). Центр ваги князі переносять на внутрішні реформи. Родовий принцип управління остаточно замінюється державним. Варязьку аристократію витісняють дружинники і бояри місцевого походження. Формується вотчина.

III. Початок феодального дроблення Русі: друга половина XI - перша третина XII ст. - час правління Ярославичів і їх нащадків.

Реформи Святослава і Володимира

Підсумком першого етапу було об'єднання східнослов'янських племен у межах однієї держави. Завершує галерею князів героїчної доби постать Ігорового сина Святослава (962-972). Візантійський мемуарист X ст. Лев Диякон, сучасник Святослава, лишив словесний портрет київського князя. Святослав здійснив перші спроби зміцнення великокнязівської влади. З цією метою він посадив на київський престол старшого сина Ярополка, в

Древлянській землі - Олега, у Новгородській - Володимира. Цей захід поклав початок державній реформі, в результаті якої вся давньоруська держава опинилася під владою однієї князівської династії; завершив її син Святослава Володимир.

Якщо **Святослав** шукав слави у битвах, то його син Володимир - у мирній розбудові держави. Він продовжив адміністративну реформу батька, усунув від влади племінних вождів, а на їх місце посадив власних синів. У віддалені землі князь відправив своїми намісниками вірних йому бояр. Володимирові довелося воювати проти радимичів і в'ятичів, які спробували звільнитися з-під влади Києва. Він зробив спробу підкорити і племена хорватів, однак задум не був здійснений через протидію Польщі. Князь Володимир зміцнив зв'язки з королями інших європейських країн, у тому числі з угорським, німецьким та чеським.

Наприкінці X ст. була створена величезна за розмахом (загальною довжиною майже в тисячу кілометрів) складна й розгалужена система валів, фортець, укріплених міст, що мали захистити Русь від печенігів. Вали частково збереглися до наших днів.

Хрещення РУСІ

Вибір віри, зроблений 988 року князем Володимиром Святославичем, не здається випадковим. До візантійської орбіти молоду Руську державу підштовхувало і традиційне тяжіння, і економічно-торгові інтереси, здавна поєднані шляхом із варяг у греки, і загальнополітичні розрахунки.

Хрещення Володимира Святославича та його одруження на багрянородній сестрі візантійського імператора ввело київських володарів до християнської сім'ї європейських правителів. Цей факт забезпечував не тільки моральний престиж, але передусім - офіційну легітимацію Русі в очах європейського співтовариства. Адже лише християнський правитель мешканців християнської країни міг стати суб'єктом міжнародного права у тих формах, які тоді вважалися загальноновизнаними: кордони його володінь вважалися (принаймні номінальне) недоторканими, воїнів під час збройних конфліктів брали у полон, а не в рабство, сам він міг апелювати до поняття справедливості серед сусідніх королів.

Київські митрополити (греки) не знали місцевої мови, тобто були певною мірою ізольовані і від пастви, і від місцевого кліру. Вони не орієнтувалися у внутрішніх проблемах Русі, приїжджаючи іноземцями і ними залишаючись (тим більше що з огляду на зрілий вік їхнє перебування тут майже ніколи не тривало надто довго).

З іншого боку, іноземне походження київських митрополитів мало і свої переваги. Як люди сторонні, обрані і висвячені без участі місцевих правителів, митрополити легше зберігали нейтралітет у міжкнязівських сутичках та політичних інтригах. Відстороненість архіпастирів опосередковано поширювалась на позицію усієї церкви, котрій аж до монголо-татарської навали, всупереч реаліям політичного життя, вдалося уникнути розпаду. Церковні книжники наполегливо пропагували ідею єдності Руської землі навіть тоді, коли Київської держави як єдиного цілого насправді вже не існувало.

У центрах епархій створювалися єпископські кафедри. Напередодні монголо-татарської навали функціонувало 16 єпископських кафедр. Єпископи, на відміну від митрополитів, були переважно з місцевих.

Релігійним центром країни став Київ. На зразок константинопольського храму Софії в ньому в 1037 р. був збудований шедевр світової культової архітектури Софійський собор. У 1051 р. бояри-монахи Антоній і Феодосій заснували на схилах Дніпра Печорський монастир, який уже на кінець XI ст. нараховував до 150 ченців. Загалом у Києві у той час нараховувалося 40 церков.

У 1051 р. Ярослав Мудрий призначив київським митрополитом (русина) Іларіона. Тим самим була послаблена залежність Русі від візантійського імператора.

На Русі примітивна писемність з'явилася ще до прийняття християнства. У IX ст. вона існувала у вигляді якихось "черг і резів", про які згадує сучасник. Після масового

запровадження християнства в 988 р. на Русі поширюється розвинута форма писемності, абетка якої була створена у 860-ті роки братами Кирилом і Мефодієм, які розробили систему так званої старослов'янської мови, призначеної для перекладу Святого Письма з грецької на зрозумілу всім слов'янам мову.

"Руська Правда"

Ще виразнішим кроком до деперсоніфікації влади великого князя стала поява з ініціативи Ярослава Мудрого першого писаного зводу законів - "**Руської Правди**". Згідно з Новгородським літописом, Ярослав, утвердившись на київському престолі, відправив додому загін новгородців, на який спирався, здобуваючи Київ, зі словами: "По се грамоте ходите, якоже списах вамъ, такоже держите". Далі в літописі під заголовком "А се есть правда руская" вміщений текст так званої Правди Ярослава з 18 статей, яка визначала способи покарання різних злочинів проти особи - від кровної помсти за вбивство до штрафів за "обиду". Ще за життя Ярослава Мудрого ці статті були доповнені двома княжими уставами про нормування збору судових штрафів за "обиду" та крадіжки, а невдовзі після його смерті його сини прийняли важливе доповнення, замінивши кровну помсту викупом. Врешті, додатки першої чверті XII ст., що регулювали кредитно-боргові зобов'язання, остаточно оформили загальний звід законів, відомий під назвою "Пространна Руська Правда". Її норми застосовувались на всій території Київської Русі і після її розпаду: старе "руське право" почало витіснятися у Галичині лише з 30-х рр. XV ст., на українських та білоруських землях Великого князівства Литовського - у 40-60-х рр. XV ст., а на території Московського Великого князівства після затвердження Судебника 1497 р.

Початок феодалного дроблення

Ярослав Мудрий помер 20 лютого 1054 р. у віці 76 років і був похований у мармуровому саркофазі в Софійському соборі. Його останки збереглися до наших днів. Дослідження скелета Ярослава дало можливість ученим відтворити зовнішній вигляд князя, зробити висновок про його рішучий характер і бурхливий темперамент.

Вже після смерті Ярослава Мудрого (1054) Київська держава все більше ослаблюється і роздроблюється на мало або зовсім не пов'язані між собою феодалні князівства. Єдність Київської держави послаблювалася складним порядком престолонаслідування в князівському клані Рюриковичів, що породжував усобиці. З метою їх усунення перед лицем половецької загрози у 1097 р. в під Києвом князі зібралися на **Любецький з'їзд**. Вони уклали угоду, за якою спільна доти "отчина" розпадалася на три відокремлені "отчини" старших ліній Ярославового дому - Ізяславичів, Святославичів і Всеволодовичів. Так був уперше проголошений принцип спадкового володіння підвладними територіями: "Кождо да держить отчину свою". Але постанови Любецького та наступних князівських з'їздів: Витичівського 1100 р., Золочівського 1101 р. та Долобського 1103 р. - виявилися безсилими приборкати князівські чвари.

Після смерті київського князя Святополка і повстання киян у 1113р. великокнязівський стіл зайняв **Володимир Мономах** (1113-1125). Зробив він це не насильно, а на запрошення київських бояр, тим самим уникнувши порушення постанови Любецького з'їзду. Його батько Всеволод Ярославич був переяславським князем, а мати - дочкою візантійського імператора Мономаха, за що й самого Володимира звали Мономахом. Замолоду Володимир вивчив грецьку, половецьку, а після одруження з англійкою Гітою Гарольдівною - ще й англійську мову. За князювання у Чернігівському, а потім у Переяславському князівствах Володимир Мономах здобув собі гучну славу поборника єдності Русі, переможця **половців**, талановитого й мудрого правителя. Зайнявши великокнязівський стіл у 60-річному віці. Мономах зумів відновити політичну єдність більшості руських земель. Він продовжив справу свого діда Ярослава Мудрого в побудові цивілізованої держави, знятті соціальних суперечностей у суспільстві. Його "Устав" доповнив кодекс законів "Руської Правди", суттєво обмежував сваволлю лихварів і

феодалів. Повчаючи синів, Мономах заповідав не забувати убогих і не давати "сильним" погубити людину, захищати і бідного смерда, і вбогу вдовицю.

Централістську політику продовжував також його син Мстислав (1125-1132). Але йому випало бути останнім з київських князів, при яких Київська держава зберігала свою єдність.

Історичне значення Київської Русі

Київська Русь була могутньою державою середньовічної Європи, яка відіграла велику роль як в історії східнослов'янських народів, так і в світовій історії.

Утворення великої і сильної давньоруської держави сприяло суспільно-економічному, політичному і культурному розвитку східних слов'ян, значно посилювало їх у боротьбі з зовнішніми ворогами. В російській історіографії, особливо в другій половині XIX ст., утвердився погляд на Київську Русь як на державу російського народу: існування українського і білоруського народів як окремих, самостійних народів великодержавною ідеологією взагалі не визнавалося. Українські історики не сприйняли такої схеми. Щоб підкреслити спадковість України від Київської Русі, вони вводять термін "**Україна-Русь**". Першим його вжив професор Київського університету В. Б. Антонович, а учень Антоновича М. С. Грушевський виніс його в титул своєї фундаментальної багатотомної праці: "Історія України-Русі".

Київська держава мала своїм головним осередком території, які включали всі нинішні етнічні українські землі. Саме на цих землях витворилися й діяли державні органи влади й управління з центром у Києві. Київські князі поширювали й зміцнювали свою державу, спираючись передусім на сили подніпровського населення. Найвидатніші пам'ятки культури-літописи, архітектурні споруди тощо - теж створювалися в Києві та інших придніпровських, пізніше українських, землях. Тому є всі підстави відносити Київську Русь передусім до історії України. Україна - пряма спадкоємиця державності і культури Київської Русі. Одночасно Київська Русь стала витокком державності і цивілізації для російського і білоруського народів.

Економічна та військова могутність, активні виступи на міжнародній арені висунули її в число провідних країн середньовічного світу. Успішно відбиваючи напади степових кочівників, Русь відіграла роль щита, який прикрив західноєвропейську цивілізацію зі сходу. Стародавня Русь мала великий авторитет і вплив на міжнародній арені.

Причини феодального дроблення Русі

Період феодальної роздробленості – це закономірний етап у поступальному розвитку суспільства це час повнокровного розвитку продуктивних сил, культури і суспільних відносин, початок епохи зрілого феодалізму на Русі. Помилковим є погляд на добу феодальної роздробленості як на часи суспільного регресу, розпаду державності. Але одноразово роздробленість означала політичне послаблення Русі.

Роздробленість, що охопила Русь у XI-XIII ст., дістала назву феодальної, оскільки в її основі була еволюція феодальних відносин. Під захистом Київської держави розвинулися продуктивні сили, збільшилася виробнича спроможність селянина. За таких умов зростає цінність землі, яку знать прагнула перетворити на свою приватну власність. За рахунок общинних земель зростала чисельність боярсько-князівських володінь - вотчин. Протягом другої половини XI - першої половини XII ст. у країні сформувався клас великих землевласників - боярство. Вони стають значною економічною, а відтак і політичною силою. Інтереси боярства були зосереджені перш за все на місцевих інтересах, а не на загальнодержавних. Нова соціально-економічна ситуація вимагала наближення влади до місць, до землі. Земля давала тепер набагато більші прибутки, ніж успішні військові експедиції. Одночасно прогресуюча феодалізація суспільства посилювала соціальну напруженість, яка вимагала відповідного регулювання. Удільні князі, які правили в тій чи

іншій землі, під тиском місцевого боярства і власних земельних інтересів прагнули до піднесення свого князівства за рахунок інтересів сусідів.

Інтенсивний розвиток продуктивних сил вимагав приведення у відповідність з ними виробничих відносин і перебудови форми держави. Окремі землі Київської держави настільки зміцнили і визріли, що наявність київського центру не лише перестала бути для них умовою зростання їх багатства і сили, але в певному сенсі перетворилася навіть на перешкоду подальшого розвитку цих частин і розв'язання їх локальних завдань.

Економічною основою тогочасного суспільства було натуральне господарство, що не створювало необхідних передумов для об'єднання.

Передумовою розпаду Київської Русі, постійним джерелом внутрішніх проблем були величезні її розміри. До її складу входили різні племена, які так і не склали єдиної народності в межах країни і були об'єднані тільки владою великого князя та церкви. Якщо раніше політичне, суспільне, економічне й культурне життя Русі зосереджувалось у Наддніпрянщині, навколо Києва, то в XII ст. стрімко розвиваються й підносяться осередки інших земель: Чернігів, Галич, Володимир-на-Клязьмі, Смоленськ, Полоцьк тощо. Князі й бояри цих земель починають вважати обтяжливою залежність від Києва, дбають здебільшого про власний добробут і власні володіння, їх дедалі менше цікавлять загальнодержавні справи. Зовнішньополітичні інтереси різних земель суттєво відрізнялися: якщо південно-східна частина держави (власне Русь) перш за все була зацікавлена в організації оборони від половецьких набігів, то Володимиро-Суздальське і Галицьке князівства уже менше переймалися половецькою загрозою, а Новгородська та Псковська землі більше були стурбовані експансією німецьких рицарів-хрестоносців і колотнечею з сусідніми литовськими племенами. Для захисту своєї землі від ворога володарі створювали місцеве військо.

Переміщення євразійських торговельних шляхів з Дніпра та Чорного моря на Середземне море і занепад торговельного шляху "Із варяг у греки", на якому багатів Київ, стало ще однією передумовою розпаду давньоруської держави. Вони зменшували прибутки Києва від митних зборів та послаблювали зв'язки між окремими частинами держави.

Роспад Київської держави

Ознаки феодального дроблення Русі з'являються вже після смерті Ярослава Мудрого (1054). Деякі князівства фактично відокремилися уже в цей час: Новгородське, Полоцьке, Галицьке, Володимиро-Суздальське. Процес розпаду Київської держави на деякий час затримала необхідність об'єднання зусиль у боротьбі з половецькими набігами, і Київ ще зберігає владу за великого князя Володимира Мономаха (1113-1125). Але після смерті його сина і наступника Мстислава (1132) Київська Русь припиняє своє існування.

Уже на кінець XI ст. політична роздробленість Київської Русі стає цілком очевидною. В окремих землях формуються місцеві князівські династії. За правнуками старшого з Ярославичів - Ізяслава - утвердилося Турівське князівство, згодом розділене на Турівську і Пінську половини. За родом другого брата - Святослава Ярославича - закріпилося Чернігівське князівство. Від імені Святославового сина Олега князі цієї чернігівської-гілки стали зватися Ольговичами. Нащадки київського князя Володимира Мономаха, сина третього зі старших Ярославичів (Всеволода), започаткували два потужні родові коліна - Мономаховичів Юрійовичів та Мономаховичів Мстиславичів. Перші після Юрія Долгорукого перетворилися на династичних правителів Володимиро-Суздальського князівства - історичного ядра майбутньої Московської держави. Лінія Мономаховичів Мстиславичів, онуків і правнуків київського князя Мстислава Великого (1125-1132), лягла в основу аж трьох знаменитих гілок. Найстарша з них, волинська - це галицько-волинська династія Романовичів (нащадків Романа Мстиславича і його сина Данила Галицького), що вигасла у 20-х рр. XIV ст. Молодша гілка Мономаховичів Мстиславичів - смоленська - проіснувала до переходу у 1404 р. Смоленська під владу великого князя литовського; її

представники впродовж XII-XIII ст. особливо часто запрошувалися на княжі столи Новгороду і Пскова. Наприкінці XIII ст. від цієї ж смоленської гілки відщепилася окрема династична лінія ярославських князів, котрі визнали зверхність Москви аж наприкінці XV ст.

До середини XII ст. на території колишньої Київської Русі сформувалося близько 15 князівств, кожне з яких жило самостійним політичним життям, лише номінальне визнаючи старійшинство великого київського князя. На початку XIII ст. поняття старійшинства взагалі зникає. Однак парадоксом було те, що чим далі відходили один від одного родові уділи, тим гучніше пропагувалася ідея єдності і братерства усіх князів політиками і книжниками. Такі уявлення, сперті не на реальне життя, а на штучні ідеологеми, примушували навіть князів окраїнних земель втягуватися в боротьбу за столичний Київ, де між 1146 та 1246 роками правителі мінялися 47 разів; повертаючись по кілька разів на престол, тут правили 24 князі, причому 35 княжінь тривало менше року кожне.

Утворення Галицько-волинського князівства

Відразу ж по смерті Ярослава Осмомисла (1187) Роман Мстиславич починає домагатись Галича, і у 1199 р. з другої спроби оволодів Галичем і об'єднав під своєю владою Волинське і Галицьке князівства. Цьому сприяли династична криза в Галичі і запрошення місцевих бояр. У 1202 р. Роман Мстиславич встановив владу над Київською землею. В його руках опинилася величезна територія давньоруських земель - практично вся сучасна територія України. Переможні походи Романа на Литву, Польщу, Угорщину і половців створили йому і князівству високий міжнародний авторитет. У 1204 р. папа римський Інокентій III запропонував Роману Мстиславичу королівську корону. Недаремно літописець називав Романа великим князем, "царем на Русі", причому слово "самодержець" вперше в літописі застосовано саме щодо нього. Цей титул, перекладений з грецького титулу візантійських імператорів-автократів, засвідчив зміцнення позицій великого князя, підпорядкування ним непокірних боярських угруповань. Саме у Романа Мстиславича шукав притулку імператор Візантії Олексій III Ангел після захоплення Константинополя хрестоносцями.

Роман здійснив сміливі й успішні походи на половців та литовців. Згодом він втрутився в боротьбу між прихильниками пап та прибічниками імператорської династії виступивши на боці Філіппа Швабського, який боровся за владу в імперії з Оттоном IV Саксонським, союзником пап. На шляху до Саксонії Роман Мстиславич загинув у випадковій сутичці з військом краківського князя Лешка Білого під Завихвостом на Віслі (1205 р.)

Після смерті Романа Мстиславича (1205) південно-західна Русь знову вступила в смугу смут і князівсько-боярських конфліктів, які продовжувалися понад 30 років. Причиною внутрішньої нестабільності стали сепаратистські настрої місцевого сильного боярства.

У 1237-1238 рр. **Данило Романович** остаточно укріпився в Галичі. Волинь він залишив молодшому братові Василькові, який у всіх важливих справах діяв спільно з Данилом.

Незадовго до зруйнування Києва Батиєм Данило укріпився в Києві і посадив там тисяцького Дмитра, досвідченого і хороброго воєводу, якому і довелося керувати обороною міста.

Галицько-волинська держава у 1241-1340 рр.

Не маючи змоги виставити достатньо надійний опір переважаючим силам Золотої Орди, Данило був змушений поїхати на переговори до хана Батия в його столицю Сарай. Хан прийняв Данила з почестями, але сучасники розуміли, що ця поїздка означала визнання залежності від Орди. "О, гірша будь-якого зла честь татарська!" - написав з цього приводу літописець.

Проте це не означало відмови князя Данила від боротьби з монголо-татарами. Він збирав для цього сили, будував міста і зводив укріплення. Зокрема в 1250-х рр. було побудоване місто, назване на честь сина Данила Льва Львовом. Данило поширив свій вплив на Підляшшя і литовське плем'я ятвягів.

Данило шукав собі союзників проти татар. Він дійшов угоди з угорським королем Белою IV (син Данила Лев був одружений з дочкою Бели Констанцією), а також з Польщею і першим об'єднувачем Литви Міндовгом. При великому князі литовському Міндовзі (1219-1264) Данило спочатку жив з ним у мирі, а потім уклав проти Міндовга сильну коаліцію з тевтонських рицарів і деяких литовських племен. Скоро противники помирились, і Данило заручив свого наймолодшого сина Шварна з дочкою Міндовга; іншому сину Данила, Романові, Міндовг дав уділ на Білій Русі. Після смерті Міндовга його наступник, Войшелк, відступив литовський престол Шварнові (1267).

Міжнародному авторитетові Данила сприяло вінчання його в 1253 р. отриманою від папи Іннокентія IV королівською короною. Місцем коронації він обрав Дорогичин на Підляшші, щоб підкреслити свої права на це місто, де свого часу розгромив тевтонських лицарів. Західноєвропейські хроніки називали Галицьке-Волинське князівство королівством ще задовго до дорогичинської коронації.

Данило Галицький став зачинателем цілої династії галицько-волинських князів Романовичів, які гідно продовжували його справу - Лев I (1264-1301), Юрій I (Львович) (1301-1308), сини Юрія Лев II і Андрій (1308-1323).

При Юрії I Львовичі, скориставшись з внутрішніх заколотів у Золотій Орді, Галицьке-Волинське князівство змогло на деякий час знову пересунути південні межі своїх володінь аж до нижньої течії Дністра й Південного Бугу. Показником могутності Юрія I було те, що він, як і Данило, прийняв королівський титул, іменуючи себе королем Русі (тобто Галицької землі) і князем Володимирів (Волині). Йому вдалося домогтися від константинопольського патріарха встановлення окремої Галицької митрополії, до якої входило кілька єпархій - володимирська, луцька, перемишльська, турово-пінська.

Розпад Галицько-Волинської держави

7 квітня 1340 р. Юрія-Болеслава було отруєно а на княжий стіл запрошено Любарта Гедиміновича, охрещеного під іменем Дмитрій. Влада Любарта-Дмитрія обмежувалася Волиню, а столиця містилася в Луцьку, номінальне ж у його підпорядкуванні перебувала спочатку й Галичина.

Вже за кілька днів після смерті Юрія-Болеслава польський король Казимир III оволодів Львовом, проте втримати його не зміг.

Протягом століть у важкі часи панування іноземних держав українські діячі літератури, мистецтва, освіти звертались до спадщини минулих епох, в тому числі й доби Галицько-волинського князівства. Спогад про його колишню велич підтримував дух визвольної боротьби українців. Державницькі традиції доби Київської Русі і Галицько-волинського князівства мали велике значення для збереження і зміцнення історичної самосвідомості українського народу.

Початок формування української народності

Одночасно з формуванням соціально неоднорідного суспільства, а отже, і з розпадом Родового ладу на зміну кровно-спорідненій організації суспільства приходить організація, в основі якої лежить спорідненість територіально-духовна. Формується народність - історична спільність, здатна об'єднувати людей на значно більших, ніж раніше, територіях. Народність відрізняється від родо-племінної спорідненості здатністю охоплювати, об'єднувати значно ширші маси населення.

Важлива роль у формуванні нової історичної спільності людей - народності належить державі. Утворення Київської Русі стало важливим етапом у формуванні української народності. В умовах єдиної держави, цілком природно, відбувалося руйнування племінної замкнутості, зближення і консолідація різних племен і народів. Але ступінь цієї консолідації та її результати ще потребують глибокого й неупередженого дослідження.

Етнічна консолідація східного слов'янства у VI - на початку XII ст. реалізувалася переважно на регіональному рівні. Іншими словами, переростання родо-племінних зв'язків у нову спільність типу народності відбувалося в межах окремих регіонів, а не в масштабі всієї Київської Русі.

Населення східнослов'янських земель VI-XIII ст., яке склало етнічну основу формування української народності (поляни, сіверяни, древляни, уличі, тиверці, волиняни, білі хорвати та їх нащадки), може бути назване як протоукраїнці. Цей термін вказує на факт наявності основних етноутворюючих ознак сучасної української нації уже на зламі I і II тисячоліття (особливості мови, звичаї і традиції, риси матеріальної культури), але попереджає, що в той час формування народності не завершилося, регіональні межі не були зламани; про існування ж єдиної східнослов'янської народності говорити зовсім не доводиться.

Питання про "давньоруську народність"

Довгий час перші етапи формування української народності подавалися офіційною історіографією у zdeформованому вигляді теорій, які штучно підганялися під великодержавницькі доктрини чи то Російської, чи то радянської імперії. Найбільш поширеною серед них була теза про існування "давньоруської народності". На підтвердження цієї тези посилювалися на єдність території (всі східні слов'яни перебували в межах однієї держави), "давньоруської мови", віри. У радянській історіографії утвердилося положення про те, що в Київській Русі сформувалася єдина давньоруська народність, з якої після мон-голо-татарської навали та роздроблення Русі у XIV-XV ст. сформувалися українська, російська та білоруська народності.

Тим часом немає достатніх підстав вважати, що за історично короткий час - одно-два століття - на безмежних просторах могла сформуватися єдина народність і за такий же приблизно час - розпастися. Територіальна єдність була відносною. В умовах панування натурального господарства Київська Русь являла собою конгломерат різних племен і народів. Давньоруська територія була заселена нерівномірно, окремі її частини розчленовувалися широкими і часто просто непрохідними лісами та болотами. За таких умов єдність усієї давньоруської території усвідомлювалася лише на рівні державних структур, лише нечисленним прошарком урядовців, до того ж ця єдність носила своєрідний і відносний характер: Новгород постійно протистояв стольному Києву, київським князям постійно доводилося втихомирювати непокірних периферійних князів. Дані лінгвістики свідчать, що східнослов'янські діалекти розрізнялися між собою не менше, ніж сучасні українська, російська і білоруська мови.

Спільність мови (літературної), релігії, культури існувала лише на офіційному, наднаціональному рівні. Вона створювалася і підтримувалася державними структурами і спрямовувалася церковними структурами. Але ця спільність виходила за межі Русі, поширюючись також на Болгарію і Візантію, і тому вона не могла стати основою формування саме "давньоруської народності". Культура простих людей (мас), яка виявлялася в народних звичаях, обрядах, побуті, фольклорі, цілком відрізнялася від офіційної. Причому у кожному регіоні люди мали свої культурні традиції, віковічні звичаї й обряди своїх предків, свій фольклор і духовний світ. Християнство утвердилося як пануюча релігія лише в містах, а села почали християнізуватися лише після монголо-татарської навали. Твердження, що їх мешканці відчували "спільність свого походження й розвитку" і усвідомлювали "територіальну цілісність та єдність мови, культури й віри", є надто сміливим. Відсутність єдиного інформаційного поля (ба простіше - шляхів сполучення) на такій величезній, розчленованій непрохідними лісами й болотами території, якою була Київська Русь, виключає можливість появи свідомості такого типу. Можна сказати більше - навряд чи й взагалі основна маса населення (а не князі, їхні наближені та жменька освічених книжників) мала бодай приблизне уявлення про розміри Русі.

Однакова книжна мова і єдність духовно-інтелектуальної традиції, звичайно, породжували відчуття взаємної спорідненості-але тільки в тонкому шарі освіченої еліти. Тож стверджувати на цій підставі, що княжу Русь заселяли люди, які усвідомлювали свою належність до "єдиної давньоруської народності", - це те саме, що на підставі, скажімо, спільного латиномовного шкільництва проголосити існування "єдиної латинської народності" в межах тогочасної Західної Європи.

Отже, прихильники тези про існування "давньоруської народності" спільність князівсько-боярської верхівки Русі видають за етнічну спільність усіх східних слов'ян.

Поява окремих східнослов'янських народностей була результатом не поділу так званої давньоруської народності на три частини, а консолідацією кількох суміжних і близькоспоріднених груп східнослов'янських територіально-племінних об'єднань у компактні культурно-етнографічні масиви, які внаслідок дальшої консолідації поступово переросли в українську, російську та білоруську народності. Цей об'єктивний процес був не породжений феодальною роздробленістю, а лише стимульований нею, а розпочався він значно раніше - з УІ-УІІ ст. н. е.

Виникнення назви "Україна"

Поняття "**Русь**" носило книжно-офіційний, "високий" характер. На нижчому ж ("народному") рівні побутувала самоназва території "**Україна**", відштовхуючись від праоснови "край", тобто країна, земля. Назва "**Україна**" у писемних творах з'являється в останній чверті XII ст. Вперше вона використана у Київському літописі під 1187 р. в розповіді про смерть переяславського князя Володимира Глібовича: "У тім же поході розболівся Володимир Глібович недугою тяжкою, од якої він і скончався... і плакали по нім всі переяславці. Він бо любив дружину, і золота не збирав, майна не жалів, а давав дружині; був же він князь доблесний і сильний у бою, і мужністю кріпкою відзначався, і всякими доброчесностями сповнений. За ним же Україна багато потужила".

Литовська експансія

У другій половині XIII - на початку XIV ст. на історичній арені виростає нове державнеутворення, найхарактернішою рисою якого була двоетнічність, - Литва. За великого князя Вітєня (бл. 1295-1316) при невідомих обставинах до Литви переходять Підляшшя і Турово-Пінщина. Ще більш помітним стає рух на південь за наступника Вітєня, великого князя Гедиміна (бл. 1275-1341). Сини Юрія Андрій і Лев (1315-1323) відчували необхідність об'єднання зусиль з молодого Литовською державою для боротьби з Золотою Ордою. На початку XIV ст. Литовське князівство набирало сили і розширило свої межі за рахунок білоруських та частини російських земель. Проте вона відчувала постійну загрозу з боку Тевтонського ордену, Золотої Орди і Польщі. Геополітична ситуація підштовхувала Литву й Україну до єднання. Спочатку ворожі, потім добросусідські відносини між Литвою і Галицько-Волинською Руссю переросли в союзницькі. Політичне зближення було закріплене династичним шлюбом наймолодшого сина великого князя литовського Гедиміна (1316-1341) Любарта з дочкою Юрія Андрійовича.

Хан Узбек (1314-1342) підкорив собі сепаратистські настроєних ханів кочових племен між Доном і Дніпром, а також в пониззі Дністра. Потім настала черга Галицько-волинської землі. Князі Андрій і Лев у 1323 р. загинули в бою. З їх смертю обірвалася династія князів Романовичів. Після загибелі у 1323 р. обох останніх Романовичів Гедимін здійснює першу спробу заволодіти Галицько-волинським князівством. Але на цей раз литовські династичні претензії до галицько-волинської спадщини не увінчалися успіхом: у 1324 р. волинські бояри обрали племінника покійних Льва і Андрія Юрійовичів - Болеслава, 14-річного сина мазовецького князя Тройдена. За польсько-литовською угодою 1325 р. Гедимін відмовлявся від Волині, зате зберігав за собою заселені українцями Берестейщину й Підляшшя. У 1331 р. між Болеславом і Гедиміном відбулося повторне зближення завдяки шлюбу Болеслава з дочкою Гедиміна Офкою.

Білорусь теж відчувала загрозу від німецьких рицарів-хрестоносців. У результаті її північно-східна частина, Понімання, або Чорна Русь, найпершою з руських земель приєдналася до Литви.

Поступово, шляхом династичних переплетень. Литовське князівство втягує в-себе решту білоруських князівств, серед яких найзначнішими були Полоцьке, Вітебське, Мінське, Заславське.

Суспільно-політичний лад

В оточенні руського боярства князі литовського походження переймали його мову, звичаї і віру. Охрещені за руським обрядом, поодружувані з руськими княжнами, привчені до традицій місцевого побуту, ці правителі не сприймалися як чужинці-завойовники, а навпаки - перебували у добром розумінні з руською знаттю, яка цілком поділяла сепаратистські настрої своїх правителів, що вважали себе незалежними від столичного Вільна. Власну монету б'є в Києві Володимир Ольгердович, титулюючись "з Божої ласки князем Київським", тобто суверенним володарем; мало зважає на Литву Дмитро-Корибут, проводячи власну зовнішню політику в партнерстві з близькими сусідами по прикордонню - московським і тверським князями; не обтяжують себе обов'язками підданства на далекому Поділлі брати Коріатовичі, особливо заклопотані сусідством татар. По руських князівствах розгортаються масштабні фортифікаційні роботи, ініційовані правителями Гедиміновичами.

Лишилися в силі руські закони і звичаї, підтверджені в договорах великого князя з місцевими землевласниками і городянами. За боярами-воїнами було закріплено їхні родові землі, з яких належало служити збройну службу на виклик князя-володаря. Зростають багатство і вплив церкви.

Злиття удільних князівських литовських родів з місцевою аристократією породжувало сепаратистські тенденції щодо великокнязівської влади.

Перспектива виходу українських князівств з-під влади литовського центру не влаштовувала правлячі кола Литви. Великий князь Ягайло (1377-1392), прийшовши до влади, доклав чимало зусиль до послаблення сепаратистських тенденцій. З цією метою він почав тасувати удільних князів.

Тим часом ускладнилося зовнішнє становище Литви. В 1377 р. угорсько-польські війська захопили Холмщину і Белзщину. Дедалі більшу активність проявляв Тевтонський орден. Зі сходу Велике князівство Литовське зазнавало зростаючого тиску з боку Московського князівства, яке помітно зміцніло після перемоги над татарами на Куликовому полі у 1380 р.

Кревська унія

Спадкоємцем Ольгерда став один із його синів - Ягайло (1377-1434). У 1370 р. помер без нащадка чоловічої статі останній польський король з династії Пястів Казимир III Великий. Згідно з попередньою домовленістю, польська корона перейшла до угорського короля Людовіка; отже, утворилася персональна польсько-угорська унія. Оскільки Людовік теж не мав синів, то після його смерті (1382) ця унія розпалася, і після дворічних сум'яття на польський трон було короновано 15-річну молодшу дочку Людовіка Ядвігу. Але, згідно з польськими звичаями, влада могла бути обійнята лише "по мечу" - королева царствує не правлячи. За чоловіка для юної Ядвіги після довгих дебатів польські вельможі вирішили запросити найвигіднішого партнера по боротьбі з німецьким Орденом - тодішнього великого князя литовського Ягайла Ольгердовича. Платою за польську корону мусило стати визнання її зверхності над землями Великого князівства. Така акція зміцнювала розхитану внутрішніми суперечностями Польщу і влаштовувала Ягайла, позиції якого в Литві склалися досить непевно³⁷.

14 серпня 1385 р. в замку Крево (неподалік від Вільна) великий князь литовський у присутності польських послів підписав спеціальну грамоту, якою зобов'язувався прийняти католицизм і робити цю релігію державною у Литві, використовувати свій скарб на потреби Польщі, сприяти поверненню відторгнутих від неї земель і, найголовніше, назавжди приєднати (інкорпорувати) до Польського королівства підвладні йому землі. Згідно з домовленістю на початку 1386 р. на польському сеймі в Любліні Ягайло був обраний королем Польщі. Під іменем Владислава Ягайло прийняв хрещення за католицьким звичаєм, після чого був обвінчаний з Ядвігою і коронований у Кракові. Віднині він і його нащадки мали об'єднувати в одній особі владу короля Польщі й великого князя литовського.

Причинами укладання **Кревської унії** були: погіршення зовнішньополітичного становища як Польщі, так і Литви внаслідок експансії Тевтонського ордену у Прибалтиці: прагнення Польщі повернути анексовану Угорщиною Галичину; наміри Ягайла і литовських вельмож зупинити відцентрові тенденції в своїх володіннях і зміцнити державну владу, спираючись на сильний адміністративний апарат Корони Польської; надії римської курії і вищого католицького духовенства поширити свій вплив на сході Європи; намагання польської шляхти придбати земельні володіння на широких просторах України і Білорусі.

Кревська унія значно зміцнила Польщу. З допомогою литовсько-українського війська вона в 1387 р. остаточно відвоювала в Угорщині Галичину й встановила владу над Молдовським князівством. Під тиском польських панів Ягайло приєднав Галичину не до Литви, а до Польщі, зобов'язавшись "навечно зберігати її собі, Ядвізі, дітям і короні польській". Об'єднаними зусиллями Польща і Литва добилися вирішальної перемоги над Тевтонським орденом у битві при Грюнвальді 1410р. Кревська унія поклала початок соціально-політичному і культурному впливові Польщі на Литву.

Зміни в соціально-політичному устрої Галичини.

Відіграючи для Польщі роль порубіжної смуги, Русь потребувала потужних збройних сил, здатних відбити напади ззовні. Відтак з ініціативи короля тут починають роздаватися землі у володіння під умовою виконання військової служби дрібній шляхті з Мазовії, Малої Польщі, Сілезії. Водночас на земельних наділах осідають вояки-ветерани найманих королівських загонів - німці, чехи, угорці, румуни. Разом зі шляхтою на Русь проникав і селянський іноетнічний елемент. Слідом за цією напіввійськовою колонізацією просувався торгово-ремісничий люд-поляки, німці.

Поворотним в історії єврейського розселення став кінець XV ст., коли їх було вигнано з Іспанії, Португалії, Штирії, більшості німецьких земель, а також почались переслідування в Чехії і в Угорщині. Центр культурного й економічного життя єврейства переміщується на схід - у Польщу й Литву. Зокрема єврейські громади Кракова, Познані, Львова, Люблінна вважалися найбільшими в Європі після Венеції, а всього в Речі Посполитій на кінець XVI ст. проживало понад 100 тис. євреїв. Перші згадки про євреїв у Львові датуються 1356р., Дрогобичі - 1404р. За даними 1500р., вони мешкали у 18 містах Руського воєводства. Проте найчисленнішу групу прибульців складали поляки - і серед шляхти, і в містах.

Впливовою етнічною групою продовжували, як і в княжі часи, залишатися вірмени. Зміцнення вірменської торгової колонії у Львові наприкінці XIV ст. засвідчує піднесення торговельно-посередницької ролі Львова, який поруч з Венецією та Амстерда- ;! мом перетворився на один з трьох головних вірменських центрів Європи. Вірменські колонії існували також у Кам'янці-Подільсько-му, Галичі, Снятині, Бродах, Ярославі.

Адміністративно-територіальний устрій

Протягом кінця XIV - XV ст. була здійснена централізація управління українськими землями. Замість князівств були введені провінції—воєводства. Замість Галицького князівства в 1434 р. було утворене Руське воєводство із центром у Львові в складі п'яти земель-Львівської, Перемишльської, Галицької, Сяноцької та Холмської. Землі поділялися на повіти.

З проникненням Польщі в глиб України воєводський устрій поширюється на нові українські землі. Протягом 1434-1447 рр. утворюється Подільське воєводство з центром у Кам'янці. У 1452 р. остаточно було ліквідоване Волинське князівство, 1471 р. - Київське. У 1462 р. польський уряд створив Волзьке воєводство з центром у Белзі. Після Люблінської унії 1569 р. з'явилося Волинське воєводство із центром у Луцьку. Приблизно в цей самий час на Східному Поділлі виникло Брацлавське воєводство з центром у Брацлаві. Після ліквідації Київського князівства створено Київське воєводство.

Воєводства поділялися на повіти, які ще називалися старо-ствами, бо ними управляли старости.

У XVI ст. зростає роль шляхти і сейму. Сейм виріс з інституту надзвичайних з'їздів боярства-шляхти. Перші такі з'їзди у Великому князівстві Литовському мали місце у 1401, 1413 та 1446 рр. Особливе значення мали сейми 1564—1566 рр. Вони прийняли нову редакцію **Литовського статуту** (1566 р.), провели судову реформу, ввівши шляхетський становий суд, провели адміністративну реформу: Велике князівство Литовське поділялося на 13 воєводств, а кожне воєводство - на повіти; воєвод призначав великий князь, старост (намісників повітів) обирала шляхта, і князь лише затверджував їх.

Отже, у другій половині XV ст. зникають залишки удільного ладу. На українських землях у складі Великого князівства Литовського були утворені воєводства Берестейське, Підляське, Київське, Волинське і Брацлавське. У складі королівства Польського перебували Руське (Галичина), Подільське, Белзьке воєводства. Із запровадженням нової адміністративно-територіальної системи змінювався й управлінський апарат. Воєводства очолювали воєводи й старости, які зосереджували в своїх руках всю повноту влади.

Нижчу ланку управлінського апарату становили хорунжі, городничі, мостовничі та підстарости. Хорунжі командували збірним військом своїх повітів. Городничі відповідали за будівництво й ремонт замків, а мостовничі - мостів. Підстарости були найближчими помічниками воєвод і старост у судових справах.

Захоплення українських земель Польщею

Спираючись на підтримку польської і волинської шляхти, король Сигізмунд II Августу березні 1569 р. видав універсал про приєднання Підляського й Волинського воєводств до Польського королівства. Місцева шляхта за цим універсалом зрівнювалася у правах з польською. Король оголосив посполите рушення і погрозив відібрати маєтки й уряди (посади) у тих панів, які не присягнуть на вірність королю. Магнати, враховуючи масовий настрій місцевої шляхти, змушені були скоритися; 24 травня 1569 р. вони склали присягу Короні Польській.

Слідом за тим король оголосив про приєднання до Польського королівства Київського і Брацлавського воєводств. Цей акт завершив захоплення Польщею практично усіх українських земель (крім Закарпаття, Північної Буковини і Чернігово-Сіверщини). Під Литвою залишилися тільки північно-західні руські землі: Берестейщина і Пінщина.

1 липня 1569 р. послі Великого князівства Литовського підписали акт про унію Литви і Польщі (**Люблінська унія**). Обидві держави об'єднувалися в єдину Річ Посполиту. Передбачалося, що її очолюватимуть виборний король, спільний сейм і сенат, а договори з іноземними державами укладатимуться від імені Речі Посполитої. Пани обох держав діставали право на володіння маєтками на всій території Речі Посполитої. Митні кордони ліквідовувалися, запроваджувалася єдина монетна система. За Литвою зберігалася лише обмежена автономія у вигляді власного права й суду, адміністрації, війська, скарбу й державної ("руської") мови.

Об'єднання в одній державі Польщі, України та Литви поставило Річ Посполиту в один ряд з наймогутнішими країнами Європи. Вона одержала перемогу у Лівонській війні з Московією.

Однак чернігово-сіверські землі продовжували залишатися в складі Росії. Тут наростає невдоволення широких мас кріпосницькою і централізаторською політикою російського царизму; визрівало повстання. Його початок прискорили правлячі кола Речі Посполитої, підтримавши в 1604 р. претензії Лжедмитрія I на царський престол. Почався "смутий час" в історії Росії, в якому не останню роль відіграло чернігово-сіверське населення. Розпалена на Чернігово-Сіверщині "смути" звела на московський престол Лжедмитрія I, потрясла Росію селянською війною під проводом Івана Болотникова й поставила її на межу самостійного існування при спробі Лжедмитрія II стати царем. Активна участь українського населення в подіях "смутого часу" змусила московський уряд відступитися від чернігово-сіверських земель. За умовами Деулінського перемир'я 1618р. Чернігово-Сіверщина відійшла до Польщі й таким чином возз'єдналася з рештою українських земель.

У відриві від українських земель перебували Північна Буковина й Закарпаття. В середині XIV ст. між Дністром і Дунаєм після вигнання угорських феодалів було створене самостійне Молдовське князівство з столицею в Сучаві (1359). До його складу входила й Північна Буковина, де більшість населення становили українці. Молдовське князівство, а в його складі й Буковину, захоплювали то угорські, то польські королі, а в 1514 р. ці землі захопила султанська Туреччина.

Українське Закарпаття опинилося під владою Угорщини, а з 1526 р. - султанської Туреччини і австрійських Габсбургів.

Соціальна структура суспільства

Аристократія України (пани) налічувала 20 боярських родів. Доступ до цієї верстви був суворо обмеженим. Особливі права аристократії були закріплені привілеями

1492 і 1506 рр.: пани діставали імунітет від суду провінційної адміністрації; скарги на панів могли подавати лише сам великий князь або Пани-Рада; князі й пани мали виступати на війні під власною короугою на чолі власних озброєних розділів. Основою сили панської верстви був земельні латифундії, а головним привілеєм - право мати свої хоругви й власні військові відділи. Наприклад, за переписом 1528 р., князі Слуцькі виставили в поле 433 "коней" (кінних воїнів з повним спорядженням), Острозькі - 426 коней, Радзівілли - 628, Сапіги - 153, Вишневецькі - 98. Осередком княжих і панських родів була Волинь. Тут сиділи князі Острозькі, Сангушки, Чарторийські, Збараські, Вишневецькі, Четвергинські, Мосальські, Ружинські та ін.; всі вони були потемками удільних князів. Крім того, тут осіли старі панські роди: Боговитини, Монтовти, Загоровські, Семашки, Гулевичі, Чапличі, Козинські. Більше половини території Волині належало князям. Наприклад, самі лиш Острозькі володіли третиною Волині.

Другу ієрархічну сходинку за князями займали так звані пани. Слово "пан" у Великому князівстві Литовському вперше входить у вжиток якраз на Волині за правління Свидригайла. Сюди воно потрапило з Галичини, де в другій половині XIV ст. було запозичене з чеської канцелярської мови. Критерієм для вирішення панів від решти боярства-рицарства" служила наявність спадкової (вотчинної), а не наданої від великого князя, землі. Їхні вотчини не тільки служили символом певної матеріальної незалежності, але й підкреслювали значність, тобто давнє походження роду, що володіє своїм маєтком з діда-прадіда.

Серія привілеїв, наданих збройному прошарку впродовж XV ст., перетворила їх на привілейовану верству, а це викликало потребу обмежити доступ до боярської служби лише тому колу осіб,

Почате в XIV ст. формування шляхетського стану тривало в XV і завершилося в XVI ст. Грамота великого князя литовського 1563 р. затверджувала в межах всієї країни зрівняння православної шляхти з католицькою. Консолідація правлячої верхівки в шляхетський стан відбулася і в назвах окремих груп населення. На середину XVI ст. майже зникає термін "бояри". Їх замінила назва "шляхтич".

Чисельність шляхетських сімей у першій половині XVII ст. на Волині становила 2480, на Київщині - 2350, на Брацлавщині - 1590.

Разом з членами сім'ї шляхта цих трьох воєводств нараховувала 38-40 тис. чол., що становило 2,3-2,5% загальної чисельності населення.

Шляхта, втягуючись у товарно-грошові відносини, здобула право безмитного провозу продукції власного господарства. Суспільний статус шляхти був юридичне оформлений законодавством XIV - другої третини XVI ст. Ним їй було надано значні політичні права, особисті свободи та майнові гарантії, що у сукупності й визначили специфіку шляхти як привілейованої, панівної верстви.

Шляхта Польщі добилася від королівської влади визнання безумовного права власності на свої маєтки уже в 1374 р. А бояри-рицарі Русі вважалися і надалі особистими слугами короля. Під загрозою конфіскації землі вони були зобов'язані не лише виконувати персональну кінну службу, але й виставляти до кожного військового походу визначене число озброєних вершників. Бояри не мали права продавати чи дарувати свій маєток без спеціального дозволу. На них покладалася робота по ремонту й укріпленню замків та наведенню мостів, а також сплата певних натуральних податків. Місцевий боярський люд, на відміну від самоврядної польської шляхти, підлягав юрисдикції королівських намісників - каштелянів.

Головним обов'язком шляхти була військова служба за власний кошт і сплата невеликого грошового збору. Натомість їй надавалися широкі політичні та економічні права й привілеї, які різко відділяли шляхту від решти населення. Поступово шляхта завоювала собі (виборола) право свободи, недоторканності й окремого суду. Шляхтич входив до шляхетських корпорацій, так званого рицарського кола, що вирішувало різні питання життя повіту, міг обирати й бути обраним до складу повітових органів

управління, а також послів на загальнодержавний (вальний) сейм. Його життя цінувалося дорожче за будь-кого. Шляхта дістала право вільно розпоряджатися своїми землями, мала великі привілеї в торгівлі і промислах. Виняткові політичні й особисті права виробили у шляхти високе почуття власної гідності й разом з тим зневажливе ставлення до простолюдинів.

Магдебурзьке право

За своїм юридичним статусом міста поділялися на королівські, приватновласницькі та церковні. Але дедалі більше міст виборювали самоврядування на основі магдебурзького права й ставали незалежними від приватних осіб - феодалів.

Започаткувавшись як ексклюзивна форма життя німецьких колоній у Володимирі, Сяноку і Львові, магдебурзьке право вже на початку XV ст. поширилось у всіх більших містах Галичини й Поділля, перетворившись на загальноприйняту норму міського укладу. Культурним посередником, через якого воно проникало на Русь із Саксонії, Пруссії та Сілезії, стали польські міста. Під впливом польських міських практик виробляється той тип міського устрою, найповніше представлений у Львові, який з часом - уже за львівським взірцем - проникав у глиб українських земель.

Головне, що принесло з собою магдебурзьке право, - це вилучення мешканців міста з-під юрисдикції королівської адміністрації і запровадження виборного самоврядування.

Паралельно з утвердженням німецького (магдебурзького) права оформлялася цехова система організації ремісництва. Перші цехові корпорації виникають у Львові й Перемишлі з кінця XIV ст.

Фільварки і кріпосне право

На соціально-економічний розвиток України XV- першої половини XVII ст. визначальний вплив справила зміна економічної ситуації в Європі. з XV ст. на західноєвропейському ринку значно зросли ціни на худобу і збіжжя. Розвиток внутрішнього ринку і зовнішніх економічних зв'язків справив значний вплив на сільське господарство. З XV ст. магнати і шляхта почали розширяти свої орні землі, щоб виробляти більше продукції на продаж.

Зовнішня торгівля, вивіз хліба, поживалася в останній третині XV ст. - після того як, розбивши Тевтонський орден в Тринадцятирічній війні, Польська держава за Торунським миром (1466) повернула собі вихід до Балтики.

Магнати й шляхта вивозили свої товари переважно до Західної Європи, де вони коштували значно дорожче.

Про загальне захоплення шляхти торгівлею на шкоду лицарським традиціям з жалем і гіркотою писав один з відомих польських публіцистів того періоду: "За старих часів вважалося обов'язком селянина обробляти землю, а купця - займатися міськими справами. Шляхтич же віддавався рицарській справі й безперервно воював. Тепер у нас немає вояків... зате є корчмарі, гендлярі й посередники. Найбільшим подвигом у нас вважається знати дорогу, якою женуть биків до Гданьська, бо всі заможніші торгують..." Такий метаморфозі сприяла і та обставина, що шляхта добилася звільнення від обов'язку відбувати військову службу (місце "рицарства" заступали наймані війська). Протягом XV-XVI ст. економіка Галичини, Волині та Поділля поступово переорієнтовувалася на потреби зовнішнього ринку, який потребував дедалі більше деревини й продукції місцевого промислового та сільського господарства. Інтенсифікація останнього досягалася за рахунок організації фільварків, зростання панщини й обезземелення селянства. Втягуючись в торгівлю з Західною Європою, шляхта виявляла дедалі більшу зацікавленість у багатих українських землях. Якщо спочатку фільварки заводилися переважно в Галичині, Волині та Поділлі, то після Люблінської унії вони поширилися на Подніпров'я.

Фільваркова реформа перетворила Україну на годувальницю Західної Європи ("Бідний Схід годував багатий Захід"). Найбільші вигоди від торгівлі природними багатствами

України мали польські магнати і шляхта. Одержувані кошти частково вкладалися в економіку Литви й Польщі, а в основному витрачалися на предмети розкоші, а Україна дедалі перетворювалася на сировинний придаток європейських країн. За рахунок українського народу зміцнювалися інонаціональні феодали і купці, зростали закордонні міста, а місцеве населення (в тому числі й феодали) поступово відсовувалося від основних джерел збагачення. Хижацька експлуатація природних багатств виснажувала землі. Ліси значною мірою були вже винищені в Галичині та Волині, і шляхта підбиралася до лісових масивів Лівобережної України.

Поширення фільваркового господарства супроводжувалося скороченням селянських наділів, зростанням панщини і поступовим закріпаченням селянства. Третій Литовський статут 1588 р. завершив юридичне оформлення кріпосництва в Україні.

При всьому цьому значна частина українського селянства, особливо на півдні і південному сході, продовжувала зберігати особисту свободу.

Передумови виникнення козацтва

Слово "козак" на письмі вперше вжито в "Таємній історії монголів" під 1240 р. в значенні людини самотної, не зв'язаної ні з домівкою, ні з сім'єю. У словнику половецької мови (1303 р.) це слово трактувалося як "страж, конвоїр". З'явившись у пратюркській мові, слово "козак" в українського народу набуло значення особисто вільної, мужньої та хороброї людини, незалежної від офіційних властей, захисника України й оборонця православної віри.

Колискою козацтва стали землі, які відігравали роль буфера між Кримським ханством та володіннями польських і литовських правителів. Ці землі перебували поза будь-яким політичним контролем і не мали постійного населення. Природні багатства цього краю вабили до себе людей. Втікачі та відходники осідали й заводили господарство на благодатних землях Поділля й Південної Київщини, які вражали сучасників своїми природними багатствами.

Але життя в цьому благодатному краї проходило на грані смертельного ризику. Майже щорічні вторгнення татарських орд завдавали непоправної шкоди насамперед господарству. Тому вони воліли займатися тими видами господарства, які не так страждали від татарських нападів, насамперед мисливством, рибальством і бортництвом. Вони заводять свої зимівники і слободи на Південному Бузі, Синюсі, на Росі, Тясміні, а також на лівому березі Дніпра - вздовж Трубежа, Сули, Псла. Невдовзі козацькі селища зайняли цілу смугу на українському пограниччі - від середньої течії Дніпра майже до Дністра. На початку XVI ст. козацтво розселилося по староствах Київському, Канівському, Черкаському, Переяславському, Білоцерківському, Вінницькому, Хмельницькому і ін.

Перші документальні згадки про українських козаків відносяться до кінця XV ст. Польський хроніст Мартин Бельський (середина XVI ст.), описуючи похід Яна Альбрехта, сина Казимира IV, у Східне Поділля на татар 1489 р., зазначає: польське військо могло успішно просуватися в подільських степах лише тому, що провідниками його були тамтешні козаки, добре обізнані з своїми місцями. Кримський хан Менглі-Гірей у своєму листі до великого князя литовського 1492 р. скаржився, що кияни і черкасці розбили під Тягинєю (при гирлі Дніпра) турецький корабель; у відповідь на це князь обіцяв "потрусити отих козаків". У грамоті великого князя литовського Олександра Ягеллона від 1499 р. київському воєводі про правила регламентації торгівлі читаємо: "Которие козаки з верху Дніпра і с наших сторон ходят водою на низ до Черкас й далей й што там здобудут, с того со всего десятое мают давати".

Для тих хто прийшов сюди на промисел, уходництво ставало засобом існування. "Козакування" перетворювалося на їхнє основне заняття, стаючи для них соціальною нішею. "Життя по уходах, - писав М. Грушевський, - захоплювало їх своїми відмінними

прикметами та відводило від повсякчасної селянської чи міщанської праці. Таким нудно було в звичайних умовах життя села чи міста. Їх знову й знову тягнуло на степові річки, де ловили рибу, на Дніпрові луки, на степові простори". Однак тут на випадок татарських наїздів доводилося завжди бути напоготові. Тож з плином часу члени промислових "ватаг" набували необхідного досвіду і, призвичаївшись до місцевих обставин, не лише могли дати відсіч татарам, а й самі починали громити їхні улуси. Багата здобич, вільне життя мали особливу привабливість.

Слідом за козаками йшло й панство. Шляхта випрошувала в королів грамоти на освоєні козаками землі, захоплювала їх і намагалася встановити владу. Одночасно пани займали державні уряди (адміністративні посади), ставали управителями королівських володінь або магнатських маєтностей. Деякі з них знайшли спільну мову з козаками й використовували їх у боротьбі зі степовиками, а то й для в'язання стосунків між собою. Тому офіційні власті вважали їх ватажками козацького люду. Гучної слави своїми подвигами, здійсненими на чолі козацьких загонів, здобули намісник канівський і черкаський Остафій Дашкевич (1514-1535), Хмельницький староста Предслав Лянцкоронський (1506-1512), барський староста Бернат Претвич, Богдан Ружинський, староста канівський і черкаський **Дмитро Вишневецький**. Далі козацтво очолюють народні ватажки незначного походження. Імена перших з них мало відомі.

В першій половині XVI ст. магнати вже захопили частину козацьких земель на Поділлі й Київщині. Ставши власниками землі, феодалі примушували місцеве населення відбувати на їх користь різні повинності й сплачувати грошові збори. Незважаючи на виняткову роль козацтва в обороні краю, власті відмовлялися визнати особливе місце козаків у суспільстві, змушували їх працювати на державців і платити податки. Козаки відповідали на це повстаннями і одночасно почали відходити далі на південь, куди не діставали панські руки. Та частина козацтва, яка не бажала миритися з владою панів, розпочала колонізацію Запорожжя. Козацька колонізація Запорожжя посилилася після придушення повстання 1536 р. в Каневі і Черкасах.

Так на окраїні суспільного життя з рухливих, неконформних елементів поступово сформувався цей маргінальний прошарок-козацтво. Воно органічно увібрало у себе чимало тюркських елементів - у назвах, побуті, звичаях.

Запорожська Січ

Для захисту від ворожих нападів козаки будували "городці", робили засіки, ("січі" з дерев'яних колод). Таких укріплень було чимало, але кожне з них не могло витримати облоги значних сил ворога.

Поява першої великої Січі пов'язана з іменем **Дмитра Вишневецького**. Він походив з великокнязівського роду Гедиміновичів, мав великі маєтності і обіймав високу посаду старости канівського і черкаського. Одночасно він відзначався великою любов'ю до України. Він захищав Волинь і Поділля від татарських набігів, брав участь у багатьох битвах і сутичках. Ставши канівським і черкаським старостою, Вишневецький між 1552 і 1556 рр. майже без допомоги польсько-литовського уряду збудував на о. Хортиці замок, який мав стати плацдармом для захисту південних українських земель. Але польсько-литовський уряд виявив небажання розпочинати широкомасштабну війну з Кримським ханством. Це підштовхнуло князя почати переговори з російським царем Іваном Грозним щодо спільних дій проти Криму (спільний похід з російськими ратниками у пониззя Дніпра). Небажання польського короля Сигізмунда II Августа надати допомогу у боротьбі з татарами і настійні вимоги турецького султана видати Вишневецького змусили його в листопаді 1557 р. перейти на службу до Івана Грозного. Перебуваючи на російській службі, він здійснив успішні походи на Перекоп (1558), під Азов (1559), на Крим (1560). Намагання російського царя порозумітися з Кримом йшло врозріз з планами Вишневецького, і він в 1560 р. повертається на Дніпро. Він набув на Запорожжі такої сили, що в 1562 р. втрутився в боротьбу за молдовський престол. Але союзники-валахи

підступно полонили князя й видали його султанові. Вишневецького відправили до Царгорода і там стратили. В народній пам'яті його постать уособилася з легендарним героєм Байдою.

Після Хортиці (1552-1557) Січ по черзі знаходилася на о. То-маківці (60-ті роки XVI ст. - 1593), р. Базавлук (1593-1638), Микитиному Розі (1638-1652), р. Чортомлик (1652-1709). Після зруйнування за наказом Петра I Старої (Чортомлицької) Січі козаки влаштовують Кам'янську Січ на кордоні з кримськими володіннями і Олешківську Січ у пониззі Дніпра на території Кримського ханства. Останньою на Запорозжжі була Нова Січ (1734-1775) нар. Підпільній.

Кожна з Січей мала сильні укріплення - високі й міцні вали з дерев'яним частоколом, башти з бійницями для гармат. У середині стояли курені, канцелярія, церква, склади, арсенали, майстерні, торговельні лавки, приміщення для старшини і приїжджих купців. У центрі знаходився майдан, де відбувалися ради.

Реєстрове козацтво

В 1572 р. король Сигізмунд II Август видав універсал про формування найманого загону з 300 чол., які мали перебувати на державному утриманні. Зараховані на службу вписувалися до реєстру (списку), звідки й пішла назва реєстрових козаків.

Невдачі в Лівонській війні і тривожна обстановка на Подніпров'ї змусили уряд знову звернути увагу на реєстрове козацьке військо. У 1578 р. король Стефан Баторій взяв на державну службу 600 козаків і надав їм певні права і привілеї. Реєстровці звільнялися від різних податків і поборів, одержували землю на правах рангового володіння, отримували військово-адміністративну незалежність від місцевої адміністрації, судовий імунітет. Військо Запорозьке реєстрове розміщалося на території вище Січі, від Чигирина до Трахтемирова. Реєстровці отримали військові клейноди і кілька гармат. Реєстрове військо було зобов'язане тримати на Січі постійну залогоу.

Реєстровці дедалі голосніше заявляли про своє право на участь в управлінні краєм. Вони вперто відстоювали своє право на самоврядування. Уряд неодноразово призначав на старшинські посади вірних йому людей, а козаки так само часто зміщували їх і обирали власних.

Козацькі повстання

У свою чергу козацтво прагнуло поширити свій вплив на якомога більші території. Це виявилось вже під час першого значного козацького повстання, очоленого Криштофом Косинським (1591-1593), учасники якого примушували населення присягати їм у "послушенстві". Козаки захопили Білу Церкву, Трипілля, Переяслав. З Київщини постання перекинулося на Волинь та Брацлавщину і не припинилося навіть після смерті Косинського, підступно вбитого в Черкасах у травні 1593 р.

Сприятливі умови для зростання військової могутності й авторитету козацтва в масах склалися наприкінці XVI ст. У першій половині 90-х років народи Південно-Східної Європи для боротьби проти султанської Туреччини об'єдналися у Священну лігу. Але реальною силою у ній виявилось лише козацтво. На свій бік його намагалися перетягти австрійський двір, римська курія, трансільванський князь, молдовський господар, російський цар. Уряд Речі Посполитої на цей раз не забороняв козакам воювати проти турків і татар. Тому з літа 1594 р. козаки й добровольці почали робити часті походи в Молдову. Плацдармом стало Поділля. Оскільки уряд не давав козакам платні, то вони збирали на свою користь податки з місцевого населення, перш за все з шляхти, і заводили свої порядки. Саме конфлікт місцевої шляхти з козацькою комендатурою і призвів до повстання під проводом Северина Наливайка (1594-1596).

У 1594-1596 рр. увесь цей регіон став ареною дій козацьких загонів під проводом Лободи, Шаули та Наливайка. Наприкінці 1595 - на початку 1596 р. козацько-селянські повстання охопили Київщину, Брацлавщину, Волинь, Поділля, перекинулися у Білорусь,

ставши серйозною загрозою пануванню шляхетської Польщі. Під час повстань козаки на захопленій території запроваджували козацький устрій, приводили до присяги Війську Запорозькому місцеве населення, в тому числі й шляхту. Северин Наливайко виношував проєкт створення незалежного від Речі Посполитої українського князівства. У своєму листі до Сигізмунда III він висунув власний проєкт улаштування козацтва, що передбачав передачу йому земель між Південним Бугом і Дністром, південніше Брацлава, де під його началом мало перебувати 2 тис. чоловік. При цьому під єдиною козацькою юрисдикцією опинялася територія від Дніпра до Дністра. Цьому плану не судилося реалізуватися; його автор після жорстоких тортур був скараний на горло й четвертований. Масштаб повстання викликав серйозне занепокоєння правлячих кіл Речі Посполитої. Після його придушення вони взяли курс на ліквідацію козацького імунітету. Тільки гостра потреба у козацтві як військовій силі змусила уряд частково задовольнити його вимоги щодо повернення втрачених привілеїв. І хоча право на власну юрисдикцію було визнано лише за реєстровцями, під козацьким "присудом" опинялися все нові групи населення.

На початку XVII ст. Польща вступила в період безупинних воєн і раз у раз мусила звертатися по допомогу до козаків. Потреба Речі Посполитої у військовій силі змусила польський уряд на початку XVII ст. послабити репресивний тиск на козацтво й повернути йому скасовані раніше (після поразки повстання Северина Наливайка) права та привілеї. Піднесенню авторитету козацтва надзвичайно допомогла діяльність гетьмана **Петра Конашевича-Сагайдачного** (1616-1622). Він був найвидатнішим козацьким ватажком до Хмельницького й одним з найталановитіших українських дипломатів, полководців і державних діячів. Народився він в с. Кульчиці під Самбором на Львівщині. Навчався в Острозі, а потім пішов на Запорожжя, де брав участь у походах на Молдову і Лівонію. Особливу славу здобув морськими походами, зокрема на Кафу 1616р. Під його керівництвом козацтво остаточно перетворилося на окремий стан, його збройні сили були реорганізовані в регулярну армію з суворою дисципліною.

Щодо польського уряду Сагайдачний виявив себе чудовим дипломатом. Як і його попередник Самійло Кішка, він уміло використовував потребу поляків у козацькому війську для закріплення лицарського статусу Війська Запорозького, яке в його часи, всупереч обмежувальним реєстрам, мало кільканадцять тисяч, а при потребі досягало сорока. Видатною заслугою Сагайдачного було те, що він зумів поєднати інтереси і дії двох найактивніших частин українського громадянства - козацтва й міщансько-духовної інтелігенції. Проявом цього стало, наприклад, вписання гетьмана з усім Військом Запорозьким до Київського братства. Завдяки Сагайдачному відбулося й висвячення, православних ієрархів у 1620 р. Його стараннями козаччина вперше включилася в загальнонаціональні справи, а міщанство й духовенство вперше відчували підтримку великої збройної сили, що допомогло їм відчувати більше певності й сміливості у своїх планах і діях.

Погоджуючись за Вільшанською угодою 1617 р. на скорочення козацького реєстру, Сагайдачний розумів, що це тимчасове явище, і скоро сам польський уряд проситиме козацької допомоги. І справді, вже 1618р. королевич Владислав, який втрутився у боротьбу за московську корону, опинився під Москвою у скрутному становищі й зажадав негайної допомоги. Сагайдачний з 20-тисячним козацьким військом вирушив у похід, дійшов до Москви, здобувши по дорозі Путивль, Єлець, Лівни, й визволив королевича із скрутного становища. Однак, незважаючи на неоціненну послугу, польський уряд наказав козакам скоротити реєстр з 10 тис. до 3 тис. чол. і заборонив їм виходити в море. Невдоволені козаки скинули 1620 р. Сагайдачного з гетьманства й на його місце обрали Якова Бородавку.

Після цього в Україні панував відносний спокій. Та вже на початку 1630 р. Подніпров'я охопило повстання, очолене Тарасом Федоровичем (Трясилом), якого запорожці обрали своїм старшим, відмовившись коритися реєстровому гетьману Григорію Чорному, котрий займав угодовську стосовно поляків позицію. Повстанці вирушили з Запорожжя на

"волость", втратили Чорного, заволоділи низкою населених пунктів і зупинились у Переяславі, куди невдовзі підійшли польські війська під проводом Конєцпольського. Тут поляки зазнали таких значних втрат, що коронний гетьман мусив піти на переговори з козаками. За укладеною між ними угодою реєстр зростав до 8 тис. чол. Водночас вдвічі, до 2 тис. чол., збільшувалася залага з реєстровців, яка мала постійно дислокуватися на Запорозжі.

Для налагодження контролю над півднем України уряд у 1635 р. спорудив фортецю Кодак, але реєстровці на чолі з Іваном Судимого того ж року захопили її і зруйнували.

Ще з більшою силою виявилися суперечності під час повстання Павла Бута (Павлюка), коли було страчено гетьмана реєстровців та частину старшини. Універсали повстанців викликали масове покаяння селянства Наддніпрянщини. І хоч після поразки у битві під Кумейками (6 грудня 1637 р.) козацько-селянське військо капітулювало, вже навесні наступного року боротьба спалахнула з новою силою, очолювана Яковом Острянином (Остряницею), а потім - Дмитром Гуною.

Хоч повстання кінця XVI - першої половини XVII ст. зазнали поразки, вони відіграли велику роль в історії визвольної боротьби українського народу. У ході цих повстань народні маси набували досвіду збройної боротьби, сповнювалися віри в свої сили. Завдяки масовим повстанням прискорювалося визрівання національної самосвідомості українського народу. На досвіді повстанської боротьби селяни, козаки і міщани дедали більше переконувалися, що у їхньому намаганні визволитися з-під гніту надійною опорою можуть бути тільки згуртованість, монолітність і воля в досягненні незалежності.

Петро Могила

Навесні 1633 р. у Львові православним митрополитом був обраний Петро Могила. Він був сином молдовського господаря (князя), навчався у Львівській братській школі і в західноєвропейських університетах, здобув блискучу європейську освіту. Потім служив у польському війську, брав участь у Хотинській війні, після чого постригся в ченці, у 1627 р. став архімандритом Києво-Печерської лаври. Він займав лояльну позицію щодо влади. Але він був рішучим противником церковної унії. Він домігся повернення православної церкви від уніатів Софійського собору в Києві, Києво-Видубицького монастиря та деяких інших церков і монастирів, реставрував ряд храмів.

У 1631 р. Петро Могила заснував при Києво-Печерській лаврі школу, яка в 1632 р. була об'єднана з Київською братською школою. Об'єднана школа дістала назву Києво-Могилянської колегії і незабаром стала вищим освітнім центром для України і всієї слов'янщини.

Ставши митрополитом, Петро Могила здійснив реформу православної церкви: у 1640 р. собор в Києві затвердив перший православний катехізис; у 1646 р. було надруковано виправлений требник з правилами всіх церковних обрядів. Дисциплінованість духовенства і упорядкованість церковного життя зросли після запровадження митрополичих намісників, створення церковного суду - консисторії. Митрополит зміцнив матеріальну основу митрополії, зосередивши під своїм управлінням великі земельні володіння. На зміну братським школам, які давали широку, але в багатьох випадках безсистемну освіту, прийшли школи, в яких з'явився поділ на класи, вивчалися основи релігії, твори класики, міжнародна наукова й ділова мова-латина, запроваджувалося й вивчення польської мови. Школа Могили створила умови для виховання освіченого духовенства, вчителів, проповідників, ораторів і письменників-полемістів.

Хоч за Могили вдалося усунути анархічні тенденції найширшого демократичного руху попередніх десятиліть, проте реформи церкви значною мірою переносили на український ґрунт західні зразки, мало зважаючи на дотеперішні здобутки української культури й традиції. Духовенство, особливо вище, щораз більше віддалялося від життя народу й уникало втручань у національний рух. Тому в наступні роки більшість ієрархів, як і решта

аристократії, неприхильне поставилися до визвольної боротьби. Одноосібним лідером визвольної боротьби залишалося козацтво.

Братства

Велика заслуга в культурно-національному піднесенні кінця XVI - початку XVII ст. належала братствам. Вони відстоювали право міських громад брати участь в управлінні церковними справами й контролі за діяльністю єпископів.

Братства підтримували між собою тісний зв'язок і намагалися поширити свої ідеї на інші регіони, для чого обмінювалися статутами й виряджали до інших міст кращих проповідників.

Значний внесок зробили братства у розвиток українського шкільництва. З появою братств підвищується рівень викладання й поглиблюється зв'язок освіти і національним життям. Вже перша львівська братська школа, відкрита наприкінці 1585 р., мала елементи вищої освіти. Вона мала всестановий характер, тобто у ній вчилися діти як заможних, так і бідних батьків, сироти. Хоча школа називалася греко-слов'янською, але навчання в ній зводилося до "українських студій". У 1615 р. відкрилася братська школа в Києві. До її організації чимало праці й хисту доклали перший її ректор Іов Борецький, а в 1620-1624 р. - Касіян Сакович. Архімандрит Києво-Печерської лаври Петро Могила визнавав надзвичайно високий авторитет братської школи й об'єднав її з лаврською школою у 1632 р. в *колегію* (в його честь отримала назву Києво-Могилянської). Так була започаткована вища гуманітарна освіта в Україні.

Брестська церковна унія

Українська церква з кінця XIII ст. фактично була автокефальною, тобто самоврядною, під зверхністю константинопольського патріарха. Після монголо-татарської навали резиденція київського митрополита була перенесена до Володимира-на-Клязьмі, а пізніше - до Москви. Московські екзархи, продовжуючи носити титул "митрополита Київського і всія Русі", до Києва наїжджали лише для того, щоб вивезти звідти чергову порцію коштовностей і книг, а обслуговувати належним чином духовні потреби української пастви не могли. Тому 1303 року, за князя галицько-волинського Юрія Львовича, була здійснена спроба заснувати окрему Галицьку митрополію, а великий князь литовський 1415р. ініціював утворення руської митрополії.

Тим часом була проголошена Московська митрополія (1448), а згодом - і окрема Московська патріархія (1598). Після відділення Московської митрополії історія пішла цілком окремим шляхом від Київської митрополії, яка залишилася в юрисдикції константинопольського патріарха. З часом залежність Київської митрополії від Царгорода ослабла (разом з падінням Візантії під натиском турків-османів) і вже в другій половині XVI ст. перетворилася на просту формальність. Митрополит мав титул "Київського і всія Русі", а в XVI ст. - "Київського, Галицького і всія Русі". Він мешкав то у Вільні, то в Києві. Під його управою було 10 епархій - Брянська, Смоленська, Полоцька, Турівська-Луцька, Володимирівська, Перемишльська, Холмська, Галицька, Київська.

Духовенство становило помітну суспільну верству; у XV-XVII ст. разом з членами сім'ї воно становило не менше 10% українського населення. Кількість монастирів невпинно зростала і на кінець XVI ст. становила не менше 106 (переважна більшість з них були невеликими).

Як відомо, офіційною політичною лінією володарів українських земель починаючи від Ягайла було покатоличення населення. Але слід враховувати, що католицькі церковні структури запроваджувалися не замість руських, а поруч з ними, що свідчило про тверезий політичний розрахунок та розуміння реалій місцевого життя. Час від часу володарі українських земель офіційно підтверджували рівність руського і польського католицизму. Однак у щоденній практиці взаємини двох конфесій склалися не так благополучно, яку декларациях. Зокрема постійно напруженими залишалися стосунки

православних і католиків у великих містах з чисельним переважанням католицького населення, супроводжуючись частими побутовими зіткненнями. Заплющуючи очі на випадки побутової дискримінації, власті ставили Грецьку (православну) церкву в нерівноправне становище з Римською (католицькою). До падіння загального престижу "руської віри" вело й те, що серед її парафіян ставало все менше й менше заможного панства. Наслідком цього стала виразна диспропорція у матеріальному забезпеченні латинських і руських парафій. Пани-католики з ревністю оздоблювали і забезпечували католицькі костьоли, на що не могли спромогтися малозаможні православні шляхтичі. І хоча руських церков у цілому й надалі було незрівнянно більше, ніж костьолів (наприклад, по селах на середину XVI ст. пропорція перших і других виглядала як 15:1), однак православні храми, зважаючи на небагатість (бідність) своїх парафіян, безумовно, поступалися католицьким. Як панівна, Римська церква користувалася також суттєвою матеріальною підтримкою коронованих осіб.

У 1570-х рр. у Польщі закріплюється орден єзуїтів, і відразу розпочинається масований натиск на православну церкву.

Загострення відносин православної і католицької конфесій було спровоковане спробою впровадження церковної унії. Взагалі ж ідея церковної унії виникає відразу після розколу християнської церкви на східну і західну, а в Україні вона поширюється не пізніше XIII ст.

Серед політичних причин укладення церковної унії слід виділити такі: прагнення правлячих кіл Речі Посполитої уніфікувати ідеологічний фон; зацікавленість римської курії в опануванні паствою України і Білорусі; занепад православного духовенства і загальна бідність української церкви, яка особливо гостро сприймалася в порівнянні з пишністю церкви католицької; суперництво православних єпископів з братствами; прагнення вищого православного духовенства отримати привілеї, які мали католики. Енергійне втручання патріархії у справи місцевої церкви та виразне протегування Константинополем братського руху викликали невдоволення серед вищого духовенства. Унія ж гарантувала їм повне визволення від "неволі константинопольських патріархів".

Паралельно на стихійному рівні спостерігаються перші спроби, неминучі за умов близького сусідства. 6-10 жовтня 1596 р. у Бресті відбувся собор для прийняття унії. З самого початку він розколовся на православний і уніатський. Православний відкинув унію, уніатський прийняв її. Відповідну грамоту підписали митрополит Михайло Рогоза, п'ять єпископів і три архімандрити. Уніатський собор визнав владу папи римського й догмати католицької церкви, але зберіг православні обряди й церковнослов'янську мову в богослужінні.

Польський уряд, офіційно визнавши **Брестську унію**, фактично поставив православну церкву поза законом. Не тільки нижче, а часто й вище духовенство позбавлялося посад; до рук уніатів передавалися церковні маєтки. Невдовзі в Речі Посполитій лишилося тільки 2 православні єпископії - Львівська й Перемишльська. Розгорілась боротьба проти уніатства, за відновлення православної церкви. На захист православ'я виступило козацтво, що вже наприкінці XVI ст. заявило про себе як про помітну соціальну силу.

У 1620 р. була відновлена вища православна церковна ієрархія. А 1632 р., в період міжкоролів'я, Владислав, шукаючи підтримки перед виборами, офіційно легалізував православну церкву.

Лекція 4. Визвольна війна (Національна революція) українського народу. Козацько-гетьманська держава (1648 р. - кінець XVIII ст.)

Початок повстання

Політика уряду на ліквідацію козацтва як стану, переслідування православної віри, зловживання і здириства з боку місцевої адміністрації та орендарів вже в середині 40-х рр. викликали гостре незадоволення серед козацтва. Починаючи з 1646 р. група старшини, очолювана чигиринським сотником Богданом Хмельницьким, розпочала підготовку повстання. Для реалізації задуму Б.Хмельницький та його соратники намагалися скористатися намірами короля Владислава IV залучити козаків до війни з Портою. Приймається рішення розпочати повстання в листопаді, коли коронний хорунжий А.Конецпольський мав вирушити у пониззя Дніпра проти татар.

Однак раптова поява Очаківської орди та зрада з боку чигиринського осавула Р.Пешти зірвали виступ. Б. Хмельницький ув'язнюється. Вирвавшись за сприяння друзів на волю, він з кількома десятками осіб (серед них перебував і 20-річний Петро Дорошенко) негайно подався на Запорожжя.

Зважаючи на перебування польської залоги у Січі (Микитин Ріг), зупинився на о.Томаківка, де відразу ж розпочав формування збройних сил й встановив зв'язки з запорожцями. 4 лютого 1648 р. він оволодів Січчю. Через кілька днів на козацькій раді в Січі Б. Хмельницький обирається гетьманом. Саме ці події й знаменували початок Визвольної війни.

До середини березня українському гетьману вдалося завершити переговори з Кримським ханством. Згідно з досягнутою умовою хан зобов'язувався надати допомогу в боротьбі проти поляків, причому татари не повинні були шкодити українцям, не палити міст і сіл. Із свого боку українці обіцяли платити упоминки і не допускати морських виправ. На допомогу повстанцям хан направив 3-4 тис. вершників на чолі з перекопським мурзою Тугай-беєм.

На цьому етапі повстання Б. Хмельницький та його прибічники висували лише ідею автономії для козацького регіону. Козацька територія на заході, в уяві гетьмана, мала доходити до Білої Церкви. Під час переговорів з послами коронного гетьмана Миколи Потоцького поставили вимоги: вивести польське військо з цих земель, ліквідувати на них "правління Речі Посполитої", надати їм права укладати договори з зарубіжними володарями.

3-поміж соціальних верств найважливішу роль у Визвольній війні відіграло козацтво, котре міцно тримало в своїх руках провід і винесло на своїх плечах основний тягар боротьби за незалежність. Саме воно створило кістяк армії, основу нової політичної еліти. Козацтво відіграло провідну роль у руйнуванні польських і становленні українських державних інституцій - центральних і місцевих органів влади, території, судових установ, армії, адміністративно-територіального устрою. Дуже активну участь у повстанні взяло селянство. Поголовне покозачившись у 1648 р., воно в наступні роки відчайдушне боролось за збереження "козацьких прав і вольностей".

Боротьба носила національно-визвольний, релігійний та соціальний характер. Її головні завдання полягали в тому, щоб добитися створення незалежної соборної держави і ліквідувати існуючу феодально-кріпосницьку модель соціально-економічних відносин й утвердити нову, в основі якої б лежала дрібна власність фермерського типу.

Кампанія 1648 року завершилася походом повстанського війська під Львів і Замостя. Річ Посполита стояла на межі воєнної катастрофи. Але Б. Хмельницький, покладаючи надії на претендента на польський престол Яна Казимира, пішов на перемир'я. Це спричинило серйозні непорозуміння між гетьманом і частиною козацької старшини,

зокрема Кривоносом і Головацьким, які наполягали на веденні війни до переможного кінця. Українське військо було стомлене, погано забезпечене боєприпасами.

Зборівський договір

У 1649 р. Б. Хмельницький з допомогою кримського хана здобув переконливі перемоги над шляхетським і королівським військами. Але хан не дозволив завершити розгром польської армії. Хан Іслам-Гірей III вирішив проводити політику "рівноваги сил", що вела до взаємного виснаження України й Польщі й давала можливість Криму відігравати провідну роль у Південно-Східній Європі.

8 серпня 1649 р. був підписаний Зборівський договір. За його умовами козацький реєстр збільшувався до 40 тис. Під управління гетьмана відходила територія трьох воєводств Київського, Брацлавського і Чернігівського.

На визволених землях - від р. Случ на заході до російського кордону на сході і від басейну Прип'яті на півночі до степової смуги на півдні, що обіймала близько 200 тис. кв. км, - почала складатися нова військово-адміністративна і політична система, формувалась українська національна державність.

На визволену територію переносився традиційний військовий і громадський устрій козацтва. Всі найважливіші військові й політичні справи мала вирішувати Військова (Генеральна) рада, в якій могло брати участь все військо. Поступово збільшувалася роль старшинської ради, на яку гетьман викликав генеральну старшину та полковників, а часом і сотників. До влади прийшла національна за складом козацька старшина. Досить впливову її частину становила православна українська шляхта. З шляхтичів походив Богдан Хмельницький, полковники Данило Нечай, Іван Богун, Михайло Кричевський та ін. Полковники Максим Кривоніс, Мартин Небаба та інші вийшли з ремісників, Степан Пободайло - з драгунів, Матвій Гладкий - з козацтва.

Центром гетьманського правління стало м. Чигирин.

Територія, на яку поширювалася влада гетьмана, поділялася на полки, число яких мінялося: в 1648 р. їх було близько 40, в 1649 р. — 16, в 1650 р. - 20. Полком управляв полковник, який або обирався на полковій раді, або призначався гетьманом. Полки поділялися на сотні, очолювані сотниками, яких або обирала сотенна рада, або призначав гетьман, а інколи й полковник. У містах з магдебурзьким правом діяли виборні магістрати на чолі з війтами, а в інших - ратуші. Військовими комендантами міст були городові отамани. Козацькими селами управляли отамани, а посполитими - сільські старости.

Судочинство в основному було в руках козацької старшини. При цьому користувалися як традиціями козацького звичаєвого права, так нормами Литовського статуту. Замість ліквідованого доменіального судівництва виникали сільські суди. Незмінним залишалося міське судівництво. Побутувала практика поєднання судової й адміністративної влади, що заборонялася Литовськими статутами. Судочинство базувалося на старих кодексах законів, зокрема на Третьому литовському статуті 1588 р., і велося "за давніми правами і за давніми вольностями".

Проте завоювання народу не були закріплені законодавче. Уряд молоді держави відстав від реального ходу подій і переважно перебував у полоні традиційних середньовічних уявлень про державну форму організації суспільства. На одне з центральних місць він ставив затвердження особливих пільг для козацтва як своєї плати за повалення польсько-шляхетського панування в Україні. Фактично козацтву відводилося те місце в суспільстві, яке раніше належало шляхті. Тим самим закладалися передумови для реставрації колишнього станового ладу, але вже на національній основі.

Гетьманське правління, очолюване Хмельницьким, одночасно з організацією армії і налагодженням економічного життя, проводило активну зовнішню політику. Для забезпечення тилу своєї армії у боях з шляхетською Польщею та посилення її татарською кіннотою Хмельницький уклав воєнний союз з кримським ханом. Татари намагалися втягнути Хмельницького у війну з Москвою, Польща через венеційського посла прагнула

втягнути козаків до антитурецької ліги. Хмельницькому вдалося уникнути обох небезпек. Хмельницький намагався досягти ізоляції шляхетської Польщі і зав'язав стосунки з Молдовою, Валахією, Семиградям (Трансільванією), Венецією. Татар він залучив до походу в Молдову. Внаслідок походу молдовський господар Василь Лупул пообіцяв віддати свою дочку Розанду за сина Хмельницького - Тимофія. Дипломатичні зносини з Портою логічно завершилися посольством від нового турецького султана Мухаммеда IV і заявою Туреччини про прийняття "слави князів роду християнського" Богдана Хмельницького під свою опіку й оборону. Проте одним з головних напрямів своєї зовнішньополітичної діяльності Хмельницький вважав зміцнення зв'язків з Росією.

Визвольна війна українського народу, його успіхи знаходили широкий розголос у світі. Правлячі кола Франції, Англії та інших європейських країн уважно стежили за подіями в Україні.

Політика гетьманського уряду

Під натиском народних повстань і бойових дій магнати й пани, католицьке духовенство, державці королівщин змушені були залишити свої маєтки і втікати. В результаті феодалне землеволодіння було суттєво обмежене, а кріпосне право знищене. Хмельницький якийсь час стримував зростання великого землеволодіння. Земельні угіддя, залишені панами, захопили козаки і селяни, частина з них перейшла у власність військового скарбу. Козаки й селяни стали вільними дрібними землевласниками. Міщани отримали змогу вільно і безперешкодно займатися ремеслами, промислами і торгівлею.

Головне джерело прибутків військової скарбниці становили загальні податки, якими обкладалося все населення. Зокрема стягувалися: побір, або подимне, - постійний податок від хат, дворів, землі; стація - надзвичайний податок, який ішов переважно на утримання війська; оренди - податок, що накладався на млини, гуральні, шинки й різні промисли.

Козацтво остаточно оформилося в окремий стан суспільства. Зменшення розмірів поборів і повинностей (послаблення податного тиску) сприяло зростанню економічної спроможності селянських господарств. В містах відкрилися нові можливості для прояву підприємницької ініціативи ремісників і торговців.

Зміцнилися позиції православного духовенства. Православ'я стало універсальним ідеологічним вченням, яке об'єднало національні сили України в боротьбі проти іноземного панування.

Навесні 1652 р. Б. Хмельницький зустрівся з 30-тисячним польським військом під Батогом і шент розгромив його. Однак чим далі тривала війна, тим більше Хмельницький і старшина переконувалися, що лише своїми силами, без допомоги ззовні Україна подолати Польщу не зможе, без сильного союзника війну не виграти. Одним з можливих покровителів України міг бути турецький султан. Але реальна допомога султана обмежувалася лише наказами кримському ханові приєднуватися до операцій Війська Запорозького. Татари ж були ненадійними союзниками (хан добре розумів, чим загрожує зростання могутності України), а своїми грабежами вони дратували українське населення. Б. Хмельницький схилився до переконання, що надійним союзником міг стати тільки російський "єдиновірний" цар. З пропозицією укласти військовий союз і згодою на васальні відносини гетьман кілька разів звертався до Москви починаючи з червня 1648 р.

Трагедія України полягала в тому, що як соборна держава вона могла виникнути й зміцнитися лише під протекторатом одного з сусідів; не було можливості здійснити перехід до незалежності без попереднього залежного періоду.

1 жовтня 1653 р. Земський собор вирішив взяти Військо Запорозьке "під високу государеву руку". Для юридичного оформлення цього акта в Україну виїхало посольство Василя Бутурліна. У такий спосіб Московія прагнула запобігти небезпечному для себе зближенню України з Портою і небажаному зміцненню Польщі у разі її поразки.

Під кінець 1653 р. в Україну рушило московське посольство Бутурліна, й у січні 1654 р. в Переяславі відбулися церемонії, що символізували перехід України під царську протекцію. 8 січня відбулася рада гетьмана з старшиною і полковниками, а потім з

народом. Хоча Переяславська рада ухвалила рішення про прийняття протекції царя, подальші переговори ледь не зірвалися через відмову В. Бутурліна присягнути від імені царя в тому, що той не віддасть українців польському королеві й не порушить їхніх прав та вольностей. Лише усвідомлення цілковитої безвиході, неспроможності власними силами відстояти незалежність, довести до переможного кінця війну з Польщею й домогтися возз'єднання українських земель у межах єдиної держави змусило гетьмана й старшину погодитися на односторонню присягу цареві як протектору. Адже в разі відмови від неї Українська держава залишалася сам на сам з Річчю Посполитою, яка відповідно до Кам'янецької угоди (з ханом) заручилася підтримкою ханства на проведення її негайної окупації.

Протягом січня-березня 1654 р. московські посланці прийняли присягу від жителів 177 населених пунктів. Не скрізь вона проходила гладко. Київський митрополит Косов спочатку взагалі відмовився її складати. З різних причин не присягали козаки Уманського і Брацлавського полків. У кількох селах Полтавського і Кропивнянського полків царські посланці були побиті місцевими жителями. Чорнобильські міщани "Москву неохоче прийняли". Але більшість із приведених до присяги міщан і козаків зробила це з щирою вірою в те, що союз з Москвою допоможе вирішити українські проблеми. Ні внаслідок Переяславської ради, ні внаслідок з московськими послами Хмельницький і старшина не дістали ніяких гарантій, окрім словесних обіцянок і запевнень від імені царя. Для узгодження деталей і юридичного оформлення союзу до Москви було послано посольство на чолі з генеральним суддею Самійлом Богдановичем-Зарудним і переяславським полковником Павлом Тетерею. У відповідь на пропозиції української сторони цар затвердив 11 "статей", а також видав жалувані грамоти різним станам України. Згідно з ними Україна зберігала широку автономію в галузі адміністрації, судівництва, збирання податків, мала велику армію (реєстр у 60 тис.). Затверджувалися давні права всіх станів. Московський цар вводив до Києва військову залогу з воєводою, гетьман мав сповіщати царя про свої зносини з іншими країнами.

Хоча документи, які оформляли союз України з Росією, за формою мали з боку Хмельницького й старшини характер "чолобитної", а від царя "жалування", "милості", за змістом вони були договором двох самостійних держав. Але, укладаючи договір, обидві сторони ніби навмисне уникали точності у формулюванні його статей, очевидно, надіючись в майбутньому відкоригувати їх реальний зміст на свою користь. При цьому вони переслідували різні цілі. Хмельницький мав на меті дістати військову допомогу від Москви в боротьбі з Польщею, добитися від неї повної незалежності, забезпечити самостійність Української держави, а зносини з царем обмежити сплатою щорічної грошової данини. Московський же уряд мав далекоюсяжну мету: з часом перетворити Україну на звичайну провінцію Росії.

Вчені по-різному оцінюють **Переяславсько-Московський договір 1654 р.** Одні вбачають в ньому унію двох держав, другі - угоду про васальну залежність України, треті - військовий союз. Трактатування договору ускладнюється тією обставиною, що, укладаючи договір, кожна з сторін вклала в нього свій зміст: московська розглядала його як крок до заволодіння Україною, українська - сподівалася зміцнити власну державність. Багатовікова відсутність національної держави й тяжкі зовнішні умови штовхали Україну на об'єднання з державою, в складі якої вона не мала перспектив для самостійного розвитку.

За своїми формально-правовими ознаками договір нагадував акт про встановлення відносин номінальної протекції, але за змістом, найімовірніше, передбачав створення під верховенством корони Романових конфедеративного союзу, спрямованого проти зовнішнього ворога.

При всій його невизначеності Переяславський договір 1654 р. мав далекоюсяжні наслідки:

- на міжнародному рівні він засвідчував відокремлення й незалежність козацької України від Речі Посполитої;- засвідчував визнання Москвою внутрішньополітичної суверенності Української держави, недоторканності існуючих державних інституцій і витвореної системи соціально-економічних відносин;

- відкривав перспективу довести до переможного кінця війну з Річчю Посполитою й завершити об'єднання земель у кордонах національної держави.

Всупереч порушенню його умов Москвою Переяславський договір слугував для наступних поколінь української еліти найсильнішим і найнепереможнішим доказом суверенності України.

Навесні 1654 р. російська армія розпочала воєнні дії в Білорусі. Їй допомагав 20-тисячний козацький корпус Івана Золотаренка. Союзники здобули Смоленськ, Мінськ, Вільно. Золотаренко захопив південну Білорусь. Але його заходи по запровадженню в Білорусі козацького ладу викликали перший конфлікт з московськими воєводами, які всі здобуті козаками землі вважали "царськими".

Восени того ж року поляки, заручившись підтримкою кримського хана, вирушили в похід на Україну. У січні 1655 р. проти поляків виступив Хмельницький з козацьким і московським військом. Вирішальна битва, що відбулася під Охматовом (на Київщині) в останні дні січня, коштувала великих втрат обом сторонам, але не принесла успіху жодній. Це значно послабило надії українців на допомогу царя, який, до того ж, вселяю намагався через своїх воєвод підкорити Україну своїй волі, а козацьке військо використати для завоювання Литви й Білорусі.

Тому з 1655 р. Хмельницький розвинув активну дипломатичну діяльність, намагаючись іншими політичними комбінаціями забезпечити незалежність Української держави. Зокрема налагоджувалися союзницькі відносини зі Швецією. Навесні 1655 р. шведський король Карл X Густав почав війну проти Польщі. Користуючись цим, Хмельницький з українським військом і корпусом Ф. Бутурліна восени рушив у Галичину, розгромив польську армію під Городком і почав облогу Львова. Оскільки Бутурлін від імені царя вимагав, щоб усі здобуті міста належали царю, то Хмельницький не став штурмувати Львів, а обмежився викупом Українське-московське військо здобуло й Люблін, і перед гетьманом відкрилися перспективи об'єднати всі українські землі під своєю булавою. Але тут на допомогу Польщі знову виступив хан. Це змусило Хмельницького відступити від Львова. 20 листопада 1655 р. під Озерною татари атакували українсько-московський табір, і все закінчилося переговорами і втратою досягнень кампанії 1655 року.

З кінця 1655р. визначився ще один згубний для реалізації української державної ідеї фактор: Росія, налякана успіхами Швеції в Прибалтиці, пішла на зближення з Річчю Посполитою, щоб вступити в боротьбу зі Швецією. Воєнні успіхи України і Росії викликали серйозне занепокоєння в урядів ряду європейських країн. Щоб не дати Московії укріпитися в Прибалтиці, шведський король Карл Густав оголосив війну Речі Посполитій і влітку 1655 р. зайняв значну територію Литви та Польщі. Польський король Ян II Казимир емігрував за кордон.

Бажаючи закріпити свої надбання на заході і не бажаючи посилення Швеції, російський уряд наприкінці 1655 р. пішов на політичне зближення з Польщею.

Польща стояла на грані воєнної катастрофи. В цей момент польська дипломатія здійснила сильний крок, запропонувавши російському урядові перемир'я і одноразово висунувши проект обрання царя Олексія Михайловича королем Польщі після смерті Яна II Казимира. Москва, яку надзвичайно тривожили успіхи Швеції в Прибалтиці, поквалілася рятувати "свою" Польщу. Розпочалася московсько-шведська війна. А у Вільні була підписана угода про перемир'я між Москвою і Польщею (1656 р.) На польсько-московські переговори у Вільні 1656 р. українська делегація не була допущена. В Україні це було сприйнято як зраду.

Головною турботою Хмельницького в останній рік життя було завершення визволення українських земель і унезалежнення від Москви. З метою створення протипольської

коаліції він уклав угоди з шведським королем Карлом X Густавом і семиградським князем Юрієм II Ракочі. На початку 1657 р. Україна й Семиграддя почали воєнні дії проти Польщі. Козацькі війська оволоділи Волинною, Турово-Пінщиною і Берестейщиною. Шведи захопили більшу частину Польщі.

Але незабаром почалися невдачі, і протипольська коаліція розпалася. Ці події були останнім ударом для хворого гетьмана, і 27 липня 1657 р. він помер у Чигирині. 25 серпня його тіло було перевезено до Суботова й захоронено в Іллінській церкві поруч з останками сина Тимоша.

"Руїною" ще сучасники назвали трагічний період в історії України, який був наповнений драматичною боротьбою старшинських угруповань за гетьманську булаву, брутальними втручаннями сусідніх потужних держав у українські справи з метою досягнення власних загарбницьких планів, занепадом визвольних ідей. Очевидними трагічними наслідками цих подій стали розчленування України, втрата незалежності молодого українською державністю, нарешті - величезні людські жертви і матеріальні руйнування.

Можна виділити декілька причин, які призвели до Руїни: 1) слабкі державницькі інстинкти в українському населенні, невисокий рівень політичної свідомості і незвичка до державної дисципліни;

2) соціальна розколотість української нації, небажання повсталого люду коритися шляхетсько-старшинській еліті і нетерпляче прагнення цієї еліти до всіякого збагачення;

3) несприятливе міжнародне становище. Щодо первинності однієї з цих обставин серед істориків досі немає єдності.

Іван Виговський

Старшинська рада обрала гетьманом колишнього генерального писаря І. Виговського - "поки змужніє" Юрій, А в жовтні 1657 р. розширена старшинська рада підтвердила це рішення, знявши згадане обмеження. 17 жовтня чернігівський єпископ Л. Баранович освятив булаву, бунчук і шаблю, які раніше належали Б. Хмельницькому, і вручив їх І. Виговському.

Новий гетьман змушений був з самого початку боротися за утримання булави. Опозиційний рух до кінця 1657 р. набув загрозливого характеру. Його центрами стали Запорожжя і Полтавський полк. Виходячи з амбітних інтересів, ним вирішили скористатися кошовий Яків Барабаш і полтавський полковник Мартин Пушкар.

Щоб приборкати непокірних, Виговський влітку 1658 р. організував похід на Лівобережну Україну. Кілька козацьких полків, найняті серби і 40-тисячна татарська орда 1 червня розгромили військо Пушкаря під Полтавою. Полтавщина зазнала нечуваних руйнувань. У запеклому бою 1 червня 1658 р. в околицях Полтави повстанці зазнали поразки (полягло, за одними даними, 15 тис., за іншими – 30 тис. чол.). М. Пушкар потрапив до полону і був страчений. Частину полонених повстанців було страчено, інших - віддано татарам. Наступного дня І. Виговський увійшов до Полтави і розправився з її мешканцями. Щоб довершити розгром опозиції, гетьман наказав стратити кількох полковників і 12 сотників. Усього ж внаслідок цієї каральної експедиції загинуло майже 50 тис. чол. Союз з кримським ханом відштовхнув від Виговського багатьох його однодумців. У боротьбі з Росією Виговський основну ставку зробив на Річ Посполиту. (Ці кроки не були реалізацією заздалегідь продуманого плану на з'єднання з Польщею, і не варто перебільшувати пропольських симпатій гетьмана.) Наприкінці літа 1658 р. спеціальна комісія розпочала переговори з польськими комісарами щодо умов українсько-польського зближення. Українська сторона добивалася визнання польським урядом створення на всіх етнічних українських землях Великого князівства Руського з такими ж правами, як і у Великого князівства Литовського. Чисельність козацького війська пропонувалося встановити в 60 тис. чол. Висувалися й інші пропозиції

загальнодержавного значення. Однак більшість з них польська сторона відхилила або прийняла у значно урізаному вигляді. В остаточному варіанті підписана 6 вересня у Гадячі угода проголошувала, що Чернігівське, Київське і Брацлавське воєводства утворювали Князівство Руське й входили до складу Речі Посполитої на правах автономії. Князівство Руське очолював гетьман. Його влада - пожиттєва, а після його смерті українські стани обирали чотирьох претендентів, з-поміж яких король призначав гетьмана. Гетьман ставав воєводою з правами першого сенатора. Передбачалося створення власного суду, монетного двору, утримання 30-тисячного козацького і 10-тисячного найманого війська. Перебування польських частин у Князівстві Руському заборонялося, а при нагальній потребі вони підпорядковувалися українському гетьманові. Проголошувалася конфесійна рівноправність при одночасній забороні поширення уніатської церкви. За козаками зберігалися їх давні права і привілеї. Київська колегія зрівнювалася в правах з Краківським університетом.

Мотивуючи зміни в зовнішньополітичному курсі України, старшина звернулася до європейської громадськості зі спеціальним маніфестом, у якому звинувачувала Росію в невиконанні взятих на себе раніше зобов'язань, зближенні з Польщею за рахунок українських земель, розв'язанні війни з союзником України Швецією, підтримці "бунтів" проти гетьмана. Восени 1658 р. козаки почали витіснити російські залоги з міст.

Г.Ромодановський на початку листопада 1658 р. вступив з армією в Україну. Так розпочалася українсько-московська війна, що зумовила поглиблення розколу серед еліти й спровокувала новий спалах політичної боротьби.

Одержавши підкріплення від поляків (4-5 тис. жовнірів) і татар, Виговський вирушив на Лівобережжя, щоб відновити свою владу. По дорозі він вдавався до репресивних заходів, які посилювали ненависть населення до гетьмана і штовхали його частину в обійми Московії, уряд якої дуже вміло використовував у своїх цілях соціальну й політичну боротьбу.

У відповіді на підписання Гадяцької угоди російський уряд оголосив Виговського зрадником і закликав український народ не виконувати його розпоряджень. Навесні 1659 р. 150-тисячна російська армія розгорнула наступ на Україну. 5 тисяч козаків Ніжинського і Чернігівського полків закріпилися в Конотопі і на три місяці прикували до себе основні сили російської армії. Це дало змогу Виговському зібрати козацькі полки, найняти сербів, німців, волохів, загін поляків, закликати на допомогу татарську орду Мехмет-Гірея й рушити на допомогу обложеним. 28-29 червня 1659 р. на р. Соснівці під Конотопом українська армія завдала нищівної поразки московській армії. Десятки тисяч царських ратників полягло в бою, чимало потрапило в полон до татар. Росія втратила армію. Конотопська катастрофа викликала справжній шок у Москві. Тим більше що недавно вся Москва тріумфувала з приводу перемог російської та української армії над Великим князівством Литовським. Цар Олексій Михайлович наказав готувати місто до оборони. Однак Виговський не став розвивати наступ у глиб Росії.

Блискуча перемога відкривала перспективу для успішного завершення війни з Московією й припинення громадянської війни. Однак реалізувати її гетьманові не вдалося. По-перше, невдоволення підступністю Варшави старшина почала пошук шляхів до порозуміння з Росією, внаслідок чого воєнні дії велися дуже мляво, по-друге, замість пошуку компромісу з опозицією І. Виговський знову вдався до терору, який посилював до нього ненависть з боку населення Лівобережжя й штовхав його шукати захисту в Москві; по-третє, татари, набравши здобичі, повернулися до Криму, а без них воювати гетьман не наважувався. Після невдалої облоги Гадяча він в середині серпня 1659 р. розпускає військо і повертається до Чигирини.

Тим часом у Лівобережжі посилюється антигетьманський рух. Повстанці розгромили урядові залоги, вбили Ю. Немирича та інших однодумців І. Виговського. Набрали поширення промосковські настрої. До кінця вересня на вірність царю присягнула

більшість лівобережних полковників. Скориставшись сприятливою обстановкою, А. Трубецької перейшов у наступ і увійшов до Переяслава.

Становище Виговського різко ускладнилося. Союз з Кримським ханством настроїв проти гетьмана багатьох. Переорієнтація на Річ Посполиту теж не знайшла підтримки. В очах народу польська шляхта продовжувала залишатися ворогом. Обнародування на початку літа 1659 р. Галицької угоди викликало незадоволення навіть серед прибічників Виговського. Лівобережні полковники Тимофій Цицюра, Василь Золотаренко, Яким Сомко в серпні заявили про перехід на бік Москви й почали воєнні дії проти вірних Виговському частин. Воєнна акція запорозького кошового отамана Івана Сірка проти союзника Виговського Кримського ханства змусила Мехмет-Гірея залишити Гетьманщину. Проти гетьмана виступила також частина правобережних полковників - Іван Богун, Іван Іскра та ін.

Водночас погіршується становище гетьмана і на Правобережній Україні, де опозиційні сили зосереджувалися навколо Юрія Хмельницького. Провідну роль у їх організації відіграли І. Богун, І. Ковалевський, П. Дорошенко та І. Сірко. У вересні у таборі Ю. Хмельницького під Германівкою вже перебувало близько 10 тис. осіб. Щоб урятувати ситуацію, І. Виговський прибув під Германівку й скликав чорну раду. За його дорученням П. Верещака та Судима зробили спробу ознайомити присутніх із змістом Гадяцького договору. Але козаки не захотіли їх вислухати до кінця й почали звинувачувати гетьмана в ігноруванні інтересів козацької України. Рятуючи життя, Виговський спішно залишив табір. Після тривалих переговорів він змушений був повернути клейноди. Близько 14 вересня неподалік від Фастова чорна рада обрала гетьманом Ю. Хмельницького. Гетьманську булаву старшина вручила Юрію Хмельницькому, в якому хотіла бачити гідного продовжувача справи свого батька. Через нього старшина сподівалася відновити державний статус України та її колишні відносини з сусідніми країнами.

Ю. Хмельницький вирішив укласти новий договір з Московією. На скликаній раді виробляються статті, спрямовані на збереження суверенітету козацької України в її конфедеративному зв'язку з Московським царством. Вони передбачали включення до її (України) складу північної Чернігівщини і частини Білорусі; заборону перебування на її території московського війська і воєвод (за винятком Києва); вільне обрання гетьмана; право на зовнішньополітичну діяльність; відкриття шкіл; присягу царя на умовах договору.

Але московський уряд відчув свою перевагу і прагнув використати її якнайповніше. А. Трубецької відхилив ці статті і домігся на Переяславській раді 17 жовтня 1659 р. нового договору (в історичній літературі вони отримали назву Переяславських статей). Він складався з підроблених московським урядом умов договору 1654 р. та додаткових статей. Його зміст переносив українсько-московські відносини зі сфери конфедеративного союзу у площину обмеженої автономії України в складі Московії. Відповідно до нього козацька Україна позбавлялася права без дозволу царя переобирати гетьмана. Гетьман втрачав право призначати й звільняти полковників, карати смертю старшин, виступати у похід без царського дозволу. Заборонялися зносини з іншими країнами. Царські воєводи розмістилися разом з залогами у Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві й Умані. Київська митрополія підпорядковувалася московському патріарху. Прийняті в оточенні московських військ Переяславські статті розчарували навіть ту старшину, яка дотримувалася промосковської орієнтації.

Такі умови не могли не викликати глибокого розчарування й обурення серед козаків і старшини, особливо Правобережжя. Тим більше що в роботі ради не брали участі 7 правобережних полковників, що було проявом певної політичної позиції правобережної старшини, а саме недовіри до Москви.

Переяславські статті відбивали промосковську орієнтацію лівобережної старшини й були великою помилкою гетьманського уряду, бо вели до розколу державної еліти за

територіальною ознакою. Московський же уряд відмовився вносити будь-які зміни до вже підписаних статей.

Ситуація вимагала внесення серйозних змін до політичного курсу. Однак це виявилось далеко не простою справою. Юний Ю. Хмельницький прагнув блага своїй Вітчизні, хотів вибороти для неї незалежність, не допустити розколу козацької України. Однак добре освічений і не позбавлений гострого розуму гетьман не мав здібностей ні політика, ні полководця. Емоційно неврівноважений, слабкої волі, він не користувався авторитетом серед старшини, не міг твердо тримати кермо влади і швидко став іграшкою в руках лідерів політичних угруповань. Усвідомлюючи свою слабкість як володаря, він уже в лютому 1660 р. почав висловлювати сумніви у доцільності обіймання гетьманської посади.

Слободищенський трактат

Тим часом розгорілася московсько-польська війна. Призначений командуючим військами в Україні воєвода В. Шереметев обрав ризикований план дій. Він передбачав виступ московського війська і лівобережних полків наказного гетьмана Т. Цицюри проти польської армії, а Ю. Хмельницького з правобережними пожами залишити на Подніпров'ї для боротьби з татарами, аби не допустити їх об'єднання з поляками.

Затягнувши час виступу, В. Шереметев на чолі 40-тисячного московсько-українського війська був на початку вересня 1660 р. оточений 70-тисячним польсько-кримським військом під Чудновом. Позаду рухався Юрій Хмельницький на чолі 20 тис. вояків. Він діяв повільно і нерішуче. Лише наприкінці вересня його військо прибуло до Слободищ, що за 20 км від Чуднова. Зазнавши поразки від 29-тисячного польсько-татарського війська під командуванням талановитого полководця С. Любомирського і враховуючи безпорадний стан війська В. Шереметева, Ю. Хмельницький пішов на переговори. Старшина, обурена наступом Росії на автономні права України, була готова прийняти пропозицію польського командування. Її настрої поділяв і молодий гетьман, який мав особисті підстави для незадоволення політикою російського уряду. Чимало близьких до нього людей російське командування стратило. Чоловік однієї його сестри (Данило Виговський) був закатований по дорозі в Москву, а другої (Іван Нечай) мучився у московських казематах. Зрештою Ю. Хмельницький пішов на підписання договору з польським урядом, відомого в літературі під назвою Слободищенського трактату. Після нетривалого бою польське командування припинило воєнні дії і запропонувало українському гетьманові розірвати союз з Москвою й підписати нову угоду з Польщею.

За таких обставин становище В. Шереметева стало катастрофічним. Його табір залишила частина українських полків. Зрештою він капітулював, але це не врятувало його від страшного погрому.

Розташування у Правобережній Україні на постій жовнірів, котрі безжалісно грабували населення, а також повернення до маєтків вигнаних панів викликало тут масове невдоволення політикою гетьманського уряду. Усвідомлюючи свою безпорадність, Ю. Хмельницький зробив спробу скласти булаву на Корсунській раді (11 листопада), але безуспішно.

Ю. Хмельницький після двох невдалих спроб поширити свою владу на Лівобережжя склав булаву і постригся в ченці під іменем Гедеона.

Замість Ю. Хмельницького правобережне козацтво обрало гетьманом Павла Тетерю. Влада останнього поширювалася лише на Правобережну Україну. На Лівобережжі розгорілася окрема боротьба за гетьманську булаву.

До кінця року основні вогнища народного повстання були пригашені, а територія Правобережжя перетворена на згарища й руїни. Загинуло близько 100-120 тис. чол. й десятки тисяч пішли в кримську неволю. І все ж 1665 р. піднімається нова хвиля стихійної народної боротьби. У цей час П. Тетеря залишає Україну й виїжджає до Польщі, прихопивши клейноди й залишки архіву. Правобережжя залишилося без гетьмана.

Гетьманщина поділилася на Лівобережну і Правобережну. Причому лівобережна старшина орієнтувалася переважно на Росію, правобережна - на Польщу. Але в кожному з регіонів існували різні орієнтації, що надавало ситуації особливої трагічності. Кожна з політичних сил бажала Україні добра, хотіла об'єднання українських земель в одній національній державі, але тільки після своєї перемоги. Безкомпромісність лідерів старшинських угруповань з домішкою корисливості дедалі більше заводила Україну в глухий кут.

На Лівобережжі в квітні 1662 р. Я.Сомко на старшинській раді у Козельці домігся проголошення себе "повним гетьманом". Проте побув ним лише місяць, бо Москва не визнала законності цієї акції. Її не влаштувала кандидатура владного авторитетного полковника. Крім того, Я. Сомко своїм прагненням до зміцнення особистої влади і збагачення встиг викликати проти себе і старшини масове невдоволення "черні", а це загрожувало дестабілізацією ситуації в регіоні і додатковими ускладненнями Москві.

Іван Брюховецький. Восени 1665 р. І. Брюховецькому було нав'язано укладення нового договору. Відповідно до *Московських статей* передбачалося перебування воевод і московських залог в усіх великих містах; передати збір податків до рук воевод; проводити вибори гетьмана лише в присутності царського представника;

заборонити гетьману зовнішньополітичну діяльність тощо. У березні 1666 р. І. Брюховецький отримав наказ "без затримки" передати воеводам міські ключі, гармати та запаси продовольства у містах. Розпочався перепис населення й збір податків до московської скарбниці. **Петро Дорошенко.** Після фіаско Тетері і короткої міжусобної боротьби гетьманом Правобережної України стає Петро Дорошенко (1665-1676). Ставлячи своїм головним завданням визволення й об'єднання всіх українських земель в одній незалежній державі, Дорошенко все життя безуспішно шукав надійного союзника. Спочатку він визнавав залежність від Польщі, що дозволило йому набрати сили і розправитися з претендентом на гетьманську булаву брацлавським полковником Дрозденком. Розірвавши з Польщею, П. Дорошенко у 1666 р. йде на зближення з Портою, володар якої запропонував йому прийняти його протекцію на умовах визнання удільності Української держави та згоди надати військову допомогу.

Дізнавшись про польсько-московські переговори в Андрусові й намір Москви визнати владу Польщі над Правобережжям, Дорошенко намагається оволодіти всіма правобережними землями і тим самим поставити уряди обох країн перед фактом існування незалежної від них території. У 1667 р. Дорошенко користується фактом Андрусівського договору, щоб відновити боротьбу за Правобережну Україну. У цей момент Дорошенко запропонував московському урядові подати допомогу у визволенні всієї України, але за умови гарантування їй автономного статусу та визнання його, Дорошенка, загальноукраїнським гетьманом. Після відмови московського уряду Дорошенко закликав на допомогу татар, котрих у травні він відіслав у західні райони Поділля та на Волинь. Але масові грабежі татар відштовхнули від нього мешканців західного регіону, чим вдало скористався талановитий польський полководець гетьман Ян Собеський (майбутній король Польщі).

Фортуна усміхнулася Я. Собеському. Справа в тому, що в серпні запорожці атакували Очаків, а в середині вересня їх великий загін (близько 8 тис. чол.) на чолі з І. Сірком (на той час харківським полковником) і кошовим І. Рогом прорвався через Перекоп і дуже спустошив Крим. Довідавшись про це, Крим пішов на укладення миру з польським гетьманом. П. Дорошенко, поставлений у скрутне становище, змушений був також підписати договір, який передбачав підданство королю, дозвіл шляхті повертатися до своїх маєтків тощо. Отже, короткозора політика згаданих старшин зірвала реалізацію програми П. Дорошенка. Такий фінал старанно підготовленої кампанії.

Дії запорожців ускладнили взаємини гетьмана з ханом, тим більше що в середині листопада 1667 р. І. Сірко на чолі б тис. козаків вчинив новий похід на Крим. На цей час Брюховецький повністю скомпрометував себе в очах української громадськості.

Значних зусиль правобережний гетьман докладав до пошуків порозуміння із Запорозжям та І. Брюховецьким. Важливо врахувати, що протягом 1665-1667 рр. в лівобережного гетьмана сталася еволюція політичних поглядів: з гарячого прихильника московської орієнтації він став її противником. Тому він прихильно зустрів пропозицію П. Дорошенка розпочати підготовку повстання проти московських воєвод, з тим щоб розірвати договір з Москвою і прийняти протекцію Порти. На початку 1668 р. лівобережний гетьман зібрав таємну нараду полковників і відкрив їм свої плани. Заручившись їх підтримкою, він направив посольства до султана й хана.

В свою чергу П. Дорошенко наприкінці січня скликає старшинську раду, в роботі якої взяли участь представники І. Брюховецького та Ю. Хмельницький.

На початку лютого 1668 р. в Лівобережній Україні вибухнуло антимосковське повстання. Втрачаючи ґрунт під ногами, лівобережний гетьман на початку 1668 р. робить спробу очолити народний рух і спрямувати його виключно проти російських властей. І. Брюховецький розіслав листи до мешканців міст і козаків, повідомляючи про розрив з Росією, яка разом з Польщею задумала до кінця згубити український народ і "Україну, вітчизну нашу". Одночасно Брюховецький та його однодумці готують передачу України під протекторат Туреччини і звертаються за допомогою до кримського хана і донських козаків. До середини березня більшість території Лівобережжя була звільнена з-під влади московського уряду.

Тим часом стають рішучішими дії Порти, спрямовані на встановлення протекції над Україною. У березні великий візир Мустафа-паша попередив уряд Речі Посполитої, що султан бере козаків під свою опіку й не дозволить їх кривдити. У червні, прийнявши посольство від І. Брюховецького, уряд Туреччини погодився взяти під свою протекцію і Лівобережну Україну, якщо на її території не буде російських залог.

Але ніякі політичні комбінації вже не могли врятувати скомпрометованого гетьмана.

Дочекавшись підходу татар і заручившись підтримкою значної частини лівобережної старшини, П. Дорошенко вирішив усунути І. Брюховецького і об'єднати козацьку Україну. На початку червня він переправився з військом через Дніпро і повз Говтву і Решетилівку попрямував назустріч лівобережному гетьману, який стояв табором на Сербовому полі. 7 червня П. Дорошенко направив до І. Брюховецького 10 сотників з вимогою віддати клейноди, однак той відмовився. Коли наступного дня військо правобережного гетьмана наблизилося до табору суперника, козаки, які ненавиділи І. Брюховецького, схопили його й привели до П. Дорошенка. Останній почав докоряти, чому, мовляв, не хотів здати гетьманство. Вражений перебігом подій, І. Брюховецький мовчав. Відразу по тому, можливо, не без згоди правобережного гетьмана, козаки накинулися на І. Брюховецького і за мить забили його. Козака рада обрала П. Дорошенка гетьманом об'єднаної козацької України.

Здавалося, заповітна мрія гетьмана збулася. Розіслані ним підрозділи до середини липня звільнили все Лівобережжя. Практично всі стани й соціальні групи українського суспільства підтримували його програму.

Однак розвиток подій пішов іншим шляхом. Уряди Росії, Речі Посполитої і Криму рішуче виступили проти возз'єднання Української держави, а частина старшини, переслідуючи егоїстичні цілі, спираючись на допомогу ззовні, розпочала боротьбу за владу.

Запорозжя зайняло щодо Дорошенка ворожу позицію і висунуло писаря Петра Суховія претендентом на гетьманство.

Довідавшись про вторгнення польських корогв у Брацлавщину, гетьман 18 липня залишив Лівобережжя й повернувся на Правобережжя. Тим часом заявив свої претензії на булаву запорозький писар П. Суховій, підтримуваний Запорозжям і Кримом. Трагізм ситуації полягав у тому, що новий претендент на гетьманування також виступав з патріотичних позицій.

Дем'ян Многогрішний. А на Сіверщину почали наступати війська московського воеводи Григорія Ромодановського. Не одержуючи допомоги від Дорошенка й враховуючи настрої місцевого населення, Многогрішний мусив піти на переговори з московським урядом. Діставши запевнення царя про обов'язкові корективи московсько-українських відносин. Многогрішний припинив опір і впустив московські гарнізони в чернігово-сіверські міста. У грудні 1668 р. на вузькій старшинській раді його було обрано гетьманом Лівобережної України.

За умовами Глухівських статей 1669 р. підтверджувалися основні положення "Березневих статей" 1654 р. Глухівські статті стали кроком вперед порівняно з Московськими статтями І. Брюховецького, але все ж істотно обмежували права Української держави (в межах Лівобережжя): московські гарнізони залишалися тільки в Чернігові, Острі, Ніжині, Переяславі та Києві, воеводам заборонялося втручатись у внутрішнє життя міст і сіл, вони очолювали тільки залоги; збір податків до московської скарбниці закріплювався за українською адміністрацією; чисельність козацького реєстру встановлювалася в 30 тис. чол. Гетьманському урядові заборонялося проводити зовнішню політику.

Многогрішний відстоював широку автономію України в складі Московської держави. При цьому він діяв рішуче, наполегливо й брутально, чим нажив немало ворогів. На початку 1762 р. царський резидент у Батурині організував змову старшини і їх руками заарештував гетьмана. Після суду в Москві Многогрішного відправили на заслання до Сибіру.

Водночас П. Дорошенку доводилося вести жорстоку боротьбу з П. Суховієм, якого підтримували Крим, частина полковників, а також Ю. Хмельницький. Лише 19 жовтня 1669 р. гетьман завдав вирішальної поразки своїм противникам. П. Суховій та М. Ханенко втекли, а Ю. Хмельницький потрапив у полон до білго-родських татар і згодом був відісланий до Стамбула. Добившись перемоги, гетьман намагався уникнути воєнних дій з Річчю Посполитою і Московією, а також порозумітися з Д. Многогрішним.

П. Дорошенко продовжував послідовно захищати національні інтереси України. Один із сенаторів висловив спостереження, що прийняття турецької протекції гетьман розглядав лише як ширму для виборення незалежності від Речі Посполитої й утворення удільної держави на зразок Молдовської, Валаської чи Трансільванської. А. Ольшевський в одному з своїх листів звертав увагу на наміри П. Дорошенка "вчинити народ Руський удільним і незалежним краєм". У 1672 р. Я. Собеський у листі до сейму підкреслював прагнення української о гетьмана "визначити краю Руському кордони по Люблін і Краків, в цілому там, куди лише заходять імена та церкви Руські". Цікаво, що П. Дорошенко не визнавав за польським королем права на користування титулом князя Руського. Причому першочерговим завданням він розумів всебічне зміцнення гетьманської влади. Як визнавав Д. Многогрішний, Дорошенко виношував плани "стати удільним князем". Подібне твердження висловлював і польський підканцлер А. Ольшевський: Дорошенко мав прагнення до "незалежної ні від кого монархічної влади".

П. Дорошенко підтримував також заходи Й. Тукальського у справі створення окремого Українського патріархату, вбачаючи в ньому важливий політичний фактор утвердження самостійної козацької України.

Польський уряд, стурбований зміцненням влади П. Дорошенка, вирішив розпочати воєнні дії. Я. Собеському вдалося відновити польське панування майже над всією Брацлавщиною. Цьому сприяв перехід на бік коронного гетьмана частини старшини - М. Ханенка, І. Сірка, М. Зеленського й ін.

На цей час Туреччина розв'язала собі руки на західному театрі воєнних дій. Завдавши поразки Венеції, вона в травні 1672р. почала війну з Польщею. До її армії приєдналися й полки П. Дорошенка. Турецькі й українські війська оволоділи Поділлям, Волинню і частково Галичиною (до Львова) й змусили польського короля підписати мирний договір.

Влітку 1671 р. 120-тисячна турецька армія, вирушила у похід. Розпочалася польсько-турецька війна. П. Дорошенко, дочекавшись підходу частини кримської орди, теж переходить у наступ. Поразка Речі Посполитої була закріплена Бучацьким мирним договором 18 вересня 1672 р. Але польський сейм не ратифікував договір, і обидві сторони продовжували перебувати в стані війни.

Тим часом політична зірка Дорошенка потьмяніла. Народ не зрозумів його хитань від одного союзника до іншого. Ніякі жертви в ім'я національної ідеї і щасливого майбутнього вже не влаштовували людей, які до кінця виснажились. Правобережне населення масово переселялося на Лівобережну Україну та Слобожанщину. Дорошенка залишали навіть найближчі однодумці.

Зміною політичної ситуації на Правобережжі вміло скористався московський уряд. Підписання Бучацького договору й визнання Річчю Посполитою незалежності Української держави істотно міняло міжнародну ситуацію в Східній Європі. Оскільки польський уряд відмовився від Правобережної України, то Москва могла тепер вважати, що має підстави, не порушуючи угоди з Річчю Посполитою, відновити боротьбу за Правобережжя. Лівова частка тягаря в досягненні цих планів була покладена на лівобережного гетьмана І. Самойловича. Не порушуючи умов перемир'я з Польщею, московський уряд на початку 1774 р. кинув на Дорошенка лівобережних козаків і російських ратників.

Слід зауважити, що І. Самойлович також розглядав козацьку Україну як єдину політичну структуру. Добре освічений, він проводив курс на створення аристократичної, з міцною гетьманською владою держави. Він рішуче протидіяв спробам Запорозжя здобути політичну самостійність, намагався поставити під свою булаву Правобережну Україну.

Тим часом наростає розчарування П. Дорошенка політикою Порти. Адже її уряд, по суті, проігнорував умови договору 1669 р. Тепер Туреччина почала домагатися зруйнування фортець, роззброєння населення, виплати данини тощо. За таких умов гетьман погодився на переговори з Московією, домагаючись від неї возз'єднання козацької України на чолі з єдиним гетьманом. Оскільки Москва відхилила його умови, то переговори припинилися.

Лівобережний гетьман І. Самойлович і російський воєвода Г. Ромодановський із значними силами переходять Дніпро і до початку березня 1674 р. оволодівають основними містами Правобережжя. А 15 березня у Переяславі з участю правобережної старшини відбувається рада, на якій гетьманом "обох сторін Дніпра" обирається І. Самойлович. Тут же склав свої клейноди М. Ханенко, котрий порвав з Річчю Посполитою.

Скориставшись відходом турецько-татарських сил, обраний королем Я. Собеський наприкінці жовтня перейшов у наступ. Підвладна Дорошенкові територія скоротилася до Чигирини і його найближчої округи.

Становище П. Дорошенка стає критичним. Не припинявся потік біженців на Лівобережжя. Його почали залишати раніше вірні йому підрозділи, соратники, родичі. Важкою втратою стала смерть близького друга й дорадника Й. Тукальського.

Зрештою П. Дорошенко змушений був капітулювати. Коли у вересні 1676 р. під стінами Чигирини з'явилися московські підрозділи, він засвідчив готовність скласти зброю і присягнути Москві. Згодом він здав клейноди. Цар повівся з гетьманом милостиво. Спочатку направив воєводу до В'ятки, потім пожалував йому с. Ярополче Волоколамського повіту, де гетьман у 1698 р. і закінчив свій життєвий шлях. Так скінчилася історія людини, яку сучасник назвав "останнім козаком".

Причини поразки українських визвольних і державотворчих змагань: вкрай несприятлива дія геополітичного чинника. Уряди найбільших сусідніх держав всіляко протидіяли виборенню Українською державою незалежності, оскільки поява нової незалежної держави суперечила їх власним геополітичним інтересам.

Від воєнних дій, епідемій, захоплення в яsir, переселень втрати населення становили близько 65-70% усіх українців (3-3,5 млн. чол. від близько 5 млн. мешканців українських

земель Речі Посполитої). А в Правобережній Україні втрати досягали 85-90% жителів. Зазнали руйнувань майже всі міста України.

Але визвольні змагання мали велике історичне значення:

- привели до витворення національної держави. Її частина на Лівобережжі проіснувала (збереглася) в складі Російської імперії до початку 80-х рр. XVIII ст.;
- в її ході формується національна державна ідея, що стала для наступних поколінь українців заповітом у боротьбі за незалежність;
- відіграли роль могутнього імпульсу для розвитку національної самосвідомості;
- сформували нову політичну еліту, що захищала національні інтереси.

30 січня 1667 р. Москва підписала з Річчю Посполитою Андрусівське перемир'я строком на 13,5 року. За його умовами Україна була поділена між двома державами. Польща повертала Росії Смоленськ, Сіверщину й визнавала входження Лівобережної України до складу Московської держави. Київ на два роки залишався за Московією. Білорусь і Правобережна Україна залишалися за Польщею. Запорозька Січ мала перебувати під владою обох держав. Андрусівським перемир'ям Москва остаточно відмовилася від свого зобов'язання 1654 р. про допомогу Україні в боротьбі з Річчю Посполитою.

Після падіння П. Дорошенка Туреччина не збиралась миритися з втратою українських земель і в 1677 р. кинула на Правобережжя 100-тисячну армію Ібрагім-паші. Замість Дорошенка султан призначив "князем малоросійської України" Юрія Хмельницького (1677-1681).

У 1678 р. Туреччина здійснила другий похід на Чигирин. На цей раз її армія налічувала до 200 тис. чол. з 117 гарматами.

Не бажаючи втягуватися в тривалу війну з Туреччиною, московський уряд припинив воєнні дії в Україні. Це дало змогу Туреччині відновити владу на Південній Київщині та Поділлі під прикриттям гетьманування Ю. Хмельницького. Зробивши Немирів своєю резиденцією, той встановив на підвладній території жорстокий режим. Безперервні побори і сваволя розганяли населення. Знуцанням з мирного населення і свого оточення Ю. Хмельницький викликав до себе загальну ненависть. Нарешті, при черговій його розправі з членом родини заможного єврейського купця самі турки у 1681 р. стратили Ю. Хмельницького в Кам'янці-Подільському. Так безславно закінчив життя безталанний син великого гетьмана Богдана Хмельницького, всіма зневажений і покинутий.

Московія пішла на поступки Туреччині за рахунок українських земель і в 1681 р. підписала з нею Бахчисарайський договір. Південна Київщина, Брацлавщина і Поділля залишалися під владою Туреччини. Остання визнавала за Росією Лівобережну Україну, а також Запорожжя. Територія між Південним Бугом і Дністром мала залишатися незаселеною.

З відмовою Москви від Правобережної України її продовжували шматувати Туреччина і Річ Посполита. Польські війська локальними, але ефективними ударами поступово оволоділи більшістю захоплених турками міст. У боротьбі з турками польський уряд планував використати правобережне козацтво і тому пішов на відновлення його прав.

Воюючи з Туреччиною, Польща прагнула стабілізувати відносини з Московією, яка з тих же причин переслідувала таку ж мету. Всупереч волі українського народу Московія і Польща в 1686 р. підписали "Трактат про вічний мир", який закріплював основні положення Андрусівського миру. Тим самим московський уряд продемонстрував перед світовою громадськістю свій остаточний відхід від зобов'язань 1654 р. щодо України.

Гетьман Лівобережної України **Іван Самойлович** (1672-1687) правив самовладне, прагнув зробити гетьманство спадковим, піклувався про особисте збагачення. Це викликало гостре незадоволення старшинської верхівки, серед якої склалася змова. Використавши невдалий похід царських і гетьманських військ 1687 р. на Крим як зручний привід, старшина звинуватила гетьмана у зраді і скинула його.

Іван Мазепа. Новий гетьман Іван Мазепа (1687-1709) походив з української православної старшини Білоцерківського повіту. Вчився у Києво-Могилянській колегії, згодом у єзуїтській колегії, продовжив освіту в Західній Європі. Замолоду служив при дворі Яна II Казимира, виконував дипломатичні доручення. Пізніше Мазепа залишив королівський двір і повернувся в Україну, а коли правобережним гетьманом став П. Дорошенко, пішов до нього на службу і став одним з найближчих дорадників гетьмана. Згодом Мазепа був вихователем синів Самойловича, служив у Переяславському полку, де відзначився мужністю й воєнним хистом, за що був обраний генеральним осавулом.

Як гетьман Мазепа у своїй зовнішній політиці відмовився від орієнтації на Польщу, Крим і Туреччину. Боротьба ж з Росією видавалася на той час безнадійною, тому тривалий час Мазепа просто продовжував лінію Самойловича, спрямовану на забезпечення можливої автономії. Мазепа залишався прихильником союзу з Москвою, аж доки цар Петро не надумав знищити всі прояви української державності.

Після великого Богдана Мазепа вперше поставив особу гетьмана на рівень державного володаря, монарха. Свою владу Мазепа якнайрішучіше захищав від будь-яких посягань з боку запорожців, які боролися за свою автономність, і від старшини, яка посилювала цареві донос за доносом. Мазепа був меценатом мистецтва й науки, організовував і фінансував по всій Гетьманщині будівництво церков, опікувався Київською академією.

У внутрішній політиці Мазепа спирався на старшину, низкою законів відособив козацтво як окремий клас. Сприяння зміцненню старшини, реформи в галузі судочинства і податків свідчили про намагання гетьмана створити в Україні національну аристократію, щоб спертися саме на неї в боротьбі за повну автономію України.

У 1700 р. Росія вступила у війну зі Швецією за вихід Балтійського моря. Воєнні дії досить швидко перенеслися на територію Речі Посполитої, яка виступала як союзниця Росії. Це принесло значні тяготи Україні. Вперше Україна мала воювати не просто за чужі, а навіть за невігідні для неї інтереси. Наміри Петра I "прорубати вікно в Європу" в Прибалтиці й через нього спрямувати потоки товарів на європейський ринок означали для України розрив традиційних економічних зв'язків з європейськими країнами. Така перебудова зачіпала інтереси підприємливої старшини, шляхти, купецтва й не могла відбутися безболісно.

24 жовтня Мазепа залишив у Батурині (тодішній гетьманській резиденції) сильний гарнізон, а сам з 4-5 тисячним військом вирушив назустріч армії Карла XII. Тільки переправившись через Десну, гетьман скликав раду й відкрив свій задум.

Умови шведсько-українського договору, укладеного Мазепою і Карлом XII, точно не відомі. Генеральний писар при Мазепі Пилип Орлик і його довірена особа пізніше викладе його в основних рисах так: Україна обох боків Дніпра отримувала самостійність; ні Швеція, ні будь-яка інша держава не мали претендувати на владу над Україною, на її прибутки чи податки;

нікому не дозволялося ставити в українських містах військових гарнізонів; зберігалися недоторканими вольності, закони і права місцевого населення.

Мазепа був оголошений зрадником. Замість нього гетьманом був проголошений Іван Скоропадський.

Під час Північної війни посилювався наступ царизму на автономні права України. З 1708 р. почав запроваджуватися губернський адміністративний устрій, який спочатку співіснував з поділом території на полки й сотні.

Суттєво обмежувалася влада гетьмана. У 1709 р. цар приставив до гетьмана Скоропадського свого резидента, який мав контролювати зносини гетьмана з сусідніми державами, не допускати звільнень і призначення старшини без відома царя, контролювати фінансову політику. Згодом він дістав право самостійно проводити слідство й суд над особами, запідозреними в зраді державних інтересів Росії. Одним з головних завдань резидента стало нав'язування людям думки, що все погане робиться тільки українською старшиною, а російський цар є захисником простого люду. Всіляко

заохочувалося доносительство. Цар наказав перенести гетьманську резиденцію з Батурина до Глухова, ближче до російського кордону.

За Скоропадського почалося призначення російських офіцерів на полковницькі уряди, активне роздавання українських земель царським вельможам. Дедалі більше російський уряд використовував економічний і людський потенціал України з власною метою. Справжнім лихом для козацтва став обов'язок виконувати важкі роботи далеко від батьківщини. В 1716 р. 10 тис. козаків копали канал між Волгою і Доном під Царицином, у 1718 р. кілька їх тисяч зводили укріплення вздовж Терека, а в 1721 р. 12 тис. українців рили Ладозький канал. Ця практика продовжувалася і в наступні роки. На будівництво укріпленої лінії між Дніпром і Сіверським Дінцем у 1731 р. було вислано 30 тис., у 1732 р. - 20 тис., у 1733 р. - 10 тис. селян і козаків.

Після смерті Івана Скоропадського цар Петро не дозволив обирати нового гетьмана, пояснивши це відсутністю достойної кандидатури. Для управління Лівобережжям був призначений бюрократичний орган - Малоросійська колегія (1722-1727). Колегія почала роботу зі звернення до населення подавати їй скарги на зловживання козацької старшини та інших посадових осіб. І скарги посипалися. Вони використовувалися як привід для розгрому старшини.

Нечисленну опозицію очолив наказний гетьман Павло Полуботок, але зухвальці були викликані в столицю й ув'язнені.

Після розгрому опозиції верховним органом в Україні стала Малоросійська колегія. Генеральна військова канцелярія була перетворена в дорадчий орган, її розпорядження набували сили тільки після візування в Малоросійській колегії. Збирання податків колегія зосередила в своїх руках; зібрані податки відправлялися в царську казну.

У зв'язку з обставинами, не пов'язаними з Україною, гетьманство було на деякий час відновлене. Новим гетьманом став Данило Апостол (1727-1734), а Малоросійська колегія припинила своє існування.

Після смерті Данила Апостола російський уряд не дозволив обирати нового гетьмана. Для управління Україною було запроваджене "Правління гетьманського уряду" (1734-1750), яке складалося з трьох російських офіцерів і трьох українських старшин. Його голова князь Олексій Шаховський був наділений фактично необмеженою владою. Його влада поширювалася і на Слобожанщину.

У 1750 р. царський уряд, зважаючи на різні обставини (як зовнішньополітичні, так і приватні), відновив гетьманство – новим гетьманом було призначено молодшого брата фаворита цариці Єлизавети Петрівни Кирила Розумовського (1750-1764).

Новий гетьман мав ґрунтовну європейську освіту; певний час він навчався за кордоном. У 18 років став президентом Російської Академії наук.

За гетьманування Розумовського були відновлені головні атрибути української автономії. Але її подальший розвиток був неможливим в умовах нейтралістських устремлінь Російської імперії. Стривожена прагненням старшини до перетворення гетьманства у спадковий інститут, Катерина II примусила Розумовського подати у відставку.

Замість гетьмана і Генеральної військової канцелярії верховним органом стала друга Малоросійська колегія з чотирьох російських чиновників і чотирьох колишніх генеральних старшин (1764-1786).

У 1765 р. царський уряд скасував полково-сотенний устрій Слобожанщини, а натомість створив Слобідсько-Українську губернію. (У 1780 р. її реформовано у Харківське намісництво.) У 1781 р. було запроваджено поділ Лівобережної України на три намісництва - Новгород-Сіверське, Чернігівське і Київське. Намісництва ділилися на повіти. Полково-сотенний адміністративний устрій припинив існування.

У 1783 р. замість козацьких полків було створено 10 кавалерійських регулярних полків, пізніше перейменованих у карабінерські. Україна втратила свої національні збройні сили і була зведена до звичайної країни Російської імперії.

Одночасно російський уряд вів наступ на самобутній устрій Запорозжя. У 1709 р. Чортомлицька Січ за наказом Петра I була зруйнована. А запорожцям як зрадникам було заборонено відроджувати Січ в межах російських володінь. Запорожці перейшли під протекцію кримського хана і в пониззі Дніпра заснували Олешківську Січ.

Хоч кримський хан і надав запорожцям широкі права в землекористуванні, промислах, торгівлі та внутрішньому устрої, але вони постійно порушувались і обмежувалися. Ханська адміністрація примушувала козаків воювати на своєму боці, виконувати різні роботи. Запорожцям заборонялося будувати фортеці, мати артилерію, і вони почували себе беззахисними в іноземному оточенні. Давалася взнаки туга за насидженими місцями.

У 1734 р. майже 30 тис. козаків Олешківської Січі та членів їхніх сімей повернулися на Середнє Подніпров'я й заснували на р. Підпільній Нову Січ (1734-1775).

Запорозькі вольності в період Нової Січі простягалися від р. Синюхи на заході до р. Кальміусу на сході і від р. Самари на півночі до р. Конки на півдні. Вся територія Запорозжя в цей час поділялася на паланки, яких спочатку було п'ять, а пізніше - вісім: Бугогардівська, Протовчанська, Орільська, Кодацька, Інгульська, Прогноїнська, Самарська й Кальміуська. Паланкою управляв паланковий полковник із старшиною. Господарськими й одночасно військовими одиницями на Січі були курені, яких налічувалося 38.

Вищим виконавчим органом залишався кіш - колективний орган у складі кошового отамана і військової старшини - писаря, судді, осавула й довбиша. Причому роль загальнокозацької ради занепала. Натомість підвищилася роль старшини.

Зруйнування Запорозької Січі у 1775 р. Запорозжя періоду Нової Січі стрімко набирало обрисів держави. Російський царизм не міг терпіти держави в державі, особливо після успіхів в опануванні Північним Причорномор'ям, закріплених Кючук-Кайнарджійським миром 1774 р. Серед безпосередніх причин ліквідації Січі слід виділити небажання царизму мати в себе під боком державне об'єднання, яке у відносинах з своїми південними і західними сусідами не дотримувалось офіційної загальнодержавної лінії; недоцільність існування на шляху Росії до чорноморських портів державного утворення з власною митною системою; зазіхання російських вельмож на багатючі чорноземи Запорозжя, його природні багатства. Турбувала також загроза перетворення Січі на ядро визвольного руху всього українського народу, зосередження на Запорозжі втікачів з російських і українських місцевостей.

На останньому етапі російсько-турецької війни 1768-1774 рр. російський уряд взяв курс на повне знищення запорозького козацтва. 23 квітня 1775 р. придворна рада ухвалила рішення про ліквідацію Запорозької Січі. На початку червня регулярні війська під командуванням генерал-аншефа Петра Текелія вступили на Запорозжя й почали просуватися до Січі. Після спільної війни проти турків і татар ні в кого з козаків це не викликало підозри. 4 червня російські війська непомітно зняли вартових, увійшли в передмістя Січі, захопили артилерію, козацький флот і оточили січову фортецю. Старшинська рада з участю духовенства вирішила не доводити до кровопролиття і капітулювати, хоч багато козаків з цим не погоджувалося. Після зачитання указу Катерини II про скасування Січі двотисячний січовий гарнізон склав зброю. Нападники зруйнували курені, пушкарню, корабельні верфі, майстерні, вивезли артилерію, боєприпаси, різні цінності, січові регалії та архів. Інші війська також без бою захопили паланкові центри.

Вищу січову старшину заарештували й віддали до суду. Найбільшого покарання зазнали кошовий отаман Петро Калнишевський, суддя Павло Головатий і писар Іван Глоба. Першого було заслано до Соловецького, другого - до Тобольського і третього - до Туруханського монастирів, звідки вони вже не повернулися.